

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

30STE JAARGANG | NUMMER 2

MAART/APRIL 2024 | € 4,95

FRIESGENOOTSCHAP.NL

**Voorpublicatie:
Vrouwen van het
Friese verzet**

**Berging wrak en
bemanning
Lancaster ED603
IJsselmeer**

**Skotse Trije op Hitlers
Olympische Spelen**

**Drok, drök Drachten
Van veenvlek tot
industriestad**

Mikalojus Konstantinas
ČIURLIONIS

GROOTMEESTER UIT LITOUWEN (1875-1911)

Beyond Heaven and Earth

24 FEBRUARI T/M 9 JUNI 2024

Museum Belvédère

HEERENVEEN | ORANJEWoud

museumbelvedere.nl

BEELD: M.K. ČIURLIONIS, PASAULIO SUTVERIMAS 3 (DETAIL)

PASSIE VOOR BOEKEN?

**Boekenkasten van Musterring
voor opbergen. Exclusief
bij Jaring de Wolff.**

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke vrijheden bij functionaliteit en design. Hier een samengevat overzicht van de vele vormgevingsmogelijkheden.

Individueel met systeem

Ga geen compromissen aan:
Kara-Frame, het woonmeubel met
het fraaie raamwerk past zich flexibel
aan alle eisen van uw woning aan.

**Uw KARA-FRAME –
individueel en uniek.**

5
JAAR
GARANTIE
volgens kwaliteitsspas

Musterring

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles zoekt of een complete interieerbouw op handen is.
Nieuwe woonideeën ook op internet.

**Jaring
de
Wolff**

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

INHOUD

- 6 Drok, drok Drachten**
JANTINE VAN DER WEST, LARS MARÉE, GIJS VAN DER WAL,
BAS HAMHUIS
- 10 By it grêf fan:
Tjaard A.M.A. van Humalda van Eysinga**
DOEKE SIJENS
- 14 Uitgelicht: Het witte goud**
JAAP KROL
- 16 Harlinger Kempe Duijf en de Franse complotten**
FRANS THUIJS
- 20 De Skotse Trije op Hitlers Olympische Spelen**
GOSSE BEERDA
- 24 Naburen: Reitsma's meetlat**
EGGE KNOL
- 25 Bouwina Meindertsma, de onverschrokken**
HESSEL DE WALLE
- 28 Geborgen verleden**
ALEXANDER TUINHOUT
- 32 Schatten Fries Museum:
Voor de eeuwigheid bewaard**
MARLIES STOTER
- 33 Kort nieuws**
MARIJKE DE BOER
- 34 Recensie:
Een tussenweg is er niet**
WIEBE HOEKSTRA
- 35 Boeken kort**
MARIJKE DE BOER
- 36 Kalender**
MARIJKE DE BOER
- 38 Verwacht
KFG nieuws
Colofon**

Meindert Seffinga gestopt als redactielid

Meindert Seffinga heeft op 9 februari afscheid genomen als redactielid van *Fryslân*. Seffinga, directeur van Historisch Centrum Leeuwarden, zat in de redactie sinds 2007 en was daarmee op Kerst Huisman na de langst dienende redacteur. Hij maakte de diverse veranderingen van het blad mee sinds hoofdredacteur Meindert Schroor. Hoofdredacteur Herman Broers bedankte Seffinga zeer hartelijk voor zijn vele verdiensten en trouw aan *Fryslân*. De redactie is op zoek naar een opvolger.

IN DIT NUMMER

Sinds de komst van Philips in Drachten begon de grote sprong voorwaarts van het dorp, dat echter niet alles aan het concern te danken heeft. Al sinds de samensmelting van de twee 'Dragten' eind 19de eeuw kende het daadkracht en ondernemendheid.

Yme Schuitmaker en Anna van der Minne-Buma, prominenten in de Friese toneel- en cultuurwereld, belandden in 1936 met het opvoeren van de Friese volksdans *Skotse Trije* in Duitsland en op Hitlers Olympische Spelen in Berlijn.

Vooruit- en teloorgang

Het Drachtster Lyceum, mijn middelbare school, had een bijzondere plek in mijn jeugd en dus nu in mijn hart. Een trots instituut was het toen ik er als brugpieper vanuit Burgum voor het eerst heen fietste, eind augustus 1983. Dr. Ulbe Hannema regeerde er nog net, de strenge rector die – wonderlijk frivol – ook voorzitter was van de Franeker PC. Je ging ‘naar

Hannema’, de reputatie van de rector was groter dan die van de school. Al leefden we wel in de jaren tachtig, aan ouderwets gezag werd door ‘no-future’ stevig getornd. Dat hoofdgebouw aan de Torenstraat uit 1919, met die wirwar van aanbouwen die er door de jaren achter was gezet, was een sieraad voor Drachten. Nog! Toon mij een mooier pand daar, ik ken het niet.

Deze oude HBS, zo blijkt in deze *Fryslân*, speelde een sleutelrol in het vooruitgangdenken van de Drachtsters tijdens het Interbellum. Wist ik veel, met die grote leren schooltas en dat gele regenpak. Dankzij ons openingsartikel, over de onstuimige groei van Drachten in de tweede helft van de 20ste eeuw, vallen dingen bij mij op zijn plaats. De ontelbare Drachtsters op het lyceum die geen Fries spraken, bijvoorbeeld, in tegenstelling tot de jeugd uit de buitendorpen. Die vele bijgebouwen – in gedachten kan ik iedere spelonk van het labirint terughalen – was eigenlijk ‘Drok, drok Drachten’ in het klein. Het onderwijspaleis was decennialang te groot voor het dorp tot het na de komst van Philips in 1950 ineens veel te klein was.

Heit was bij ons de eerste die ‘naar Drachten mocht’. Als kosterszoon in Lippenhuizen was hij dankzij meester Bosgra en de HBS ‘oan de earmoed ûntkommen’, zo zei hij vaak. Bosgra was de hoofdonderwijzer in Lippenhuizen die hem gratis bijles gaf, waardoor hij er direct na de bevrijding, op de fiets via de Liphústerheide en Beetsterzwaag, de nieuwe tijd kon omarmen. *Heit* fietste nog net door het ‘oude’ Drachten, van vóór Philips. ‘En dêr is hielendal neat mear fan oer’, zei hij dan.

Ook ‘mijn’ Drachten verdween. Het monumentale schoolgebouw staat er nog, maar dat gangenlabirint is vervangen. Het Drachtster Lyceum werd ‘een locatie van OSG Singelland’. Ten slotte verspeelde het de belangrijkste troef: een ooit onverwoestbare reputatie als een van de beste onderwijsinstellingen van Friesland. De oude Drachtsters – en Ulbe Hannema – draaien zich om in hun graf. <

14

Passie en ambitie bij porseleinverzamelaars

Augustus de Sterke en Madame de Pompadour waren de initiators van de beroemde porseleinfabrieken in Meissen en Sèvres. Daar werden de allerbeste schilders, goudbewerkers, modellers en ovenmeesters in de fabrieken aangesteld.

28

Reconstructie van fatale laatste vlucht

De restanten van een Britse Lancaster ED603, die in juni 1943 neerstortte, zijn geborgen. De bodem van het IJsselmeer gaf naast onderdelen van het vliegtuig ook stoffelijke resten van drie bemanningsleden prijs. Voor de nabestaanden is er eindelijk duidelijkheid over hun lot.

Scan de code voor
meer informatie over
historisch tijdschrift
Fryslân.

Werknemers lopen het Philips-terrein op, 1975. (Gemeente Smallingerland, foto John Stoel, Groningen)

Drok, drok Drachten

Drachten groeide in minder dan driekwart eeuw van een voormalige veenkolonie uit tot een industriële plaats met stedelijke allure. Burgemeester van Smallingerland J.L. Thalen beschreef Drachten tijdens zijn ambtsperiode (1956-1960) als 'Frieslands witte raaf', wijzend naar de 'unieke levenslust' van de Drachtster bevolking. In 2025 zal het 75 jaar geleden zijn dat Philips zich in Drachten vestigde en de grote sprong voorwaarts van het dorp begon, inmiddels met 45.000 inwoners de tweede plaats van Friesland. Drachten heeft veel, maar niet alles aan Philips te danken. Al sinds de samensmelting van de twee 'Dragten' eind 19de eeuw kende het daadkracht en ondernemendheid. *En as 't op âld iis friest, is 't gauw sterk!*

Bouw van een bedrijfshal van Philips, 1950. (Gemeente Smallingerland)

Drachten is voortgekomen uit twee oude kernen, de streekdorpen Noorder- en Zuiderdrachten, gescheiden door de Drachtstervaart. Er was veel hoogveen en Drachten kende naast de landbouw een sterk op de turfwinning georiënteerde lokale economie, zoals meer plaatsen in Zuidoost-Friesland. De turfwinning trok andere economische activiteiten aan, waaronder handel, nijverheid en scheepsbouw, met een zekere mate van bedrijvigheid en ondernemerschap in de regio tot resultaat. Naast landbouw en turf ontwikkelde Drachten zich ook in de relatief langzame industrialisatie van Noord-Nederland. Zo was er al

een leerlooierij in 1853 en een levendige tabaksindustrie. Tegelijkertijd werd Drachten een steeds belangrijkere spil in de regionale infrastructuur, mede dankzij de komst van tramlijnen met Heerenveen en Groningen in respectievelijk 1884 en 1913. De aanzet van Drachten tot een belangrijk regionaal centrum is dus terug te leiden tot het einde van de 19de eeuw, maar de groei schoot in de loop van de 20ste eeuw ineens in een hogere versnelling. Met de komst van Philips in 1950 naar Drachten als historisch markeringspunt.

Eigen ontwikkeling

Vaak wordt aangenomen dat Philips Drachten groot heeft gemaakt, maar de komst van Philips kwam niet uit de lucht vallen. Het doet onvoldoende recht aan de rol van de Drachtsters in hun eigen ontwikkelingsproces als belangrijk centrum voor industrie en ook onderwijs. Zowel de provinciale als de gemeentelijke politiek en de Drachtster ondernemers hebben zich direct na de Tweede Wereldoorlog stevig ingespannen voor het binnenhalen van Philips. Het Brabantse elektronicaconcern zocht naar geschikte plaatsen buiten Eindhoven waar het in deze periode van schaarste en wederopbouw onder geschikte voorwaarden delen van de productie zou kunnen concentreren. De komst van Philips werd beschouwd als een grote aanjager van de industrialisatie en de regionale economie en regionale beleidsmakers in het hele land zagen het als een gouden kans. Drachten had nogal wat concurrentie.

Drachten had nogal wat concurrentie

Philips overwoog uiteindelijk drie 'perifere' regio's: Noord-oost-Groningen, Zuid-Limburg en de Friese Wouden. De eerste naoorlogse Friese commissaris van de Koningin, H.P. Linthorst Homan (1905-1989), lobbyde flink om Philips te kunnen binnenhalen, waarbij aanvankelijk niet alleen Drachten geschikt werd geacht. De voornaamste concurrent was Heerenveen. Beide waren het streekcentra met enige vorm van industrie en – van belang destijds – in bezit van gas- en waterleidingen. Heerenveen had betere papieren, omdat het ook verkeers-geografisch het gunstigst lag. Door deze concurrentie was Drachten genoodzaakt zichzelf op de kaart te zetten en de voorwaarden die Philips zocht 'te optimaliseren'. Hoewel zonder spoorlijn zoals Heerenveen, was Drachten wel een kruispunt van verkeers- en waterwegen en voor Philips was dit ideaal. Het bedrijf zou tevens een aanzuigende werking hebben op de werkgelegenheid in de wijde omgeving.

Onderwijs

Een tweede – doorslaggevend – voordeel van Drachten was de sterke ontwikkeling van het onderwijs. Deze was ingezet met het verwerven van een Rijkshogereburgerschool

Philipsmedewerkers in de fabriek te Drachten, 1951. (Gemeente Smallingerland)

in 1919, het latere Drachtster Lyceum. Daarmee had Drachten voor een relatief kleine plaats de mogelijkheid tot hoger onderwijs die het zichzelf grotendeels had verworven.

Al vanaf 1900 hadden Drachtsters het initiatief genomen een HBS te realiseren, maar lange tijd zag het Rijk daar de noodzaak niet van in en financiële toezeggingen bleven uit. In 1916 deed Drachten een nieuwe poging met als uitkomst dat de Drachtster bevolking zelf (krap 8.000 inwoners, van wie een groot deel nota bene van protestantse huize) een bijdrage van 60.000 gulden moest leveren om de bouw te realiseren. Een gigantisch bedrag voor die tijd dat desondanks vrij snel bijeen werd gebracht.

Het gebouw van de HBS was voor het Drachten van de jaren twintig enorm en veruit het grootste pand van het dorp. Het tegenwoordige Drachtster Lyceum werd aan de rand van het toenmalige Drachten opgetuigd en stond geheel *op 'e ramte*. In 1919 opende de school, maar het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat het leerlingenbestand

Met een Friese advertentie uit 1964 werden 'Friezen om utens' gelokt om bij Philips te komen werken.

Flats aan de Lange West in Drachten, gebouwd voor de werknemers van Philips, 1956. (Gemeente Smallingerland, foto Sjoerd Andringa, Leeuwarden)

De bouw van de Rijks HBS aan de Torenstraat in Drachten, 1918.

ondernemersvereniging werd in 1949 de 'Industrieflat' aan de Oliemolenstraat geopend. Deze moest zorgen dat diverse bedrijven naar Drachten toekwamen. Dankzij de combinatie van dit ondernemerschap, het brede onderwijsaanbod en de infrastructuur werd deze industriekern gezien als ideaal lanceerplatform voor verdere industrialisatie. Het was de combinatie die wat betreft Philips de doorslag gaf. In 1950 besloot Philips naar Drachten te komen. Aanvankelijk nog in het VVV-gebouw, met een beperkt werknemersbestand van dertig werknemers, maar al in 1954 stonden er vier fabriekshallen van Philips dat in omvang doorgroeide tot er in de jaren zeventig zo'n 2.500 mensen werkten.

Veel 'importarbeiders' kwamen uit stedelijk-katholiek Brabant

Op zijn beurt drukte Philips vanaf het begin een stempel op Drachten. Door de enorme werkgelegenheid had het bedrijf een aanzuigende werking op de arbeidsmarkt. Jonge Drachtsters, mannen en vrouwen, werden in groten getale aangenomen en uiteindelijk ging generatie op generatie bij Philips aan de slag. Bestond dat werknemersbestand in de begindagen voornamelijk uit Friezen en had de werkvloer een sterk Fries karakter, later veranderde dat. De in december 2023 overleden oud-Philipsmedewerker in Drachten Koop Bakker, hij werkte er sinds 1956 bijna veertig jaar, vertelde medeauteur Jantine van der West: 'Doe't de earsten eartiids te wurkjen kamen, wiene der guon dy't op klompen kamen.' Collega's onderling spraken voornamelijk Fries, met de leidinggeevenden die vaak van elders uit het land kwamen, was Nederlands de voertaal. Naarmate Philips groeide, nam de homogeniteit op de werkvloer af. Drachten moderniseerde zoals gehoopt, maar het oude Friese karakter van het dorp verwaterde meer en meer. Net als het aangezicht.

'Import'

Met de komst van nieuwe medewerkers ook van buiten Friesland veranderde de bevolkingssamenstelling en de identiteit van Drachten. De integratie van nieuwe arbeiders verliep niet altijd vlekkeloos. Meerdere kranten in de jaren vijftig en zestig meldden botsingen tussen de 'oude' en de 'nieuwe' Drachtsters, ofwel 'de import'. Zo schreef het *Nieuwsblad van het Noorden* dat Drachtsters 'voorheen nuchtere, hardwerkende mensen waren geweest zonder al te veel noten op hun zang'. Daartegenover stond nu een heuse 'invasie uit het zuiden' van Brabantse werknemers. De rust in het ooit zo landelijke Drachten werd verstoord door een instroom van 'pratende heren (...) gestuwd door industriële voortvarendheid'. De onderlinge spanningen werden ook gevoed door verschillen in religieuze opvatting. Veel 'importarbeiders' kwamen uit stedelijk-katholiek Brabant. In

1930 woonden slechts acht katholieken in Drachten, in 1960 waren het 688. Het maakte Drachten nog geen 'Klein-Brabant', maar de relatieve toename was enorm. Dit hardnekkig verzuilde Drachten zou pas na de jaren zeventig stapsgewijs verdwijnen. Naast tegenstelling tussen katholieke en protestantse Drachtsters was het ook nog een verschil tussen urbane en rurale afkomst. De nieuwe identiteit van Drachten was – kortom – veelkleuriger.

De komst van Philips bracht een kettingreactie van veranderingen en modernisering, ook op cultureel vlak. Op initiatief van burgemeester Thalen werd een stichting opgericht om van Drachten ook een sociaal-cultureel centrum te maken. In 1958 werd de eerste paal geslagen voor de bouw van schouwburg De Lawei, tot op de dag van vandaag van grote betekenis voor het culturele leven voor de hele Zuidoost-

hoek van Friesland. De infrastructuur van Drachten werd gemoderniseerd en ziekenhuis Nij Smellinghe groeide. In het spoor van Philips volgden meer bedrijven naar steeds grotere industrieterreinen. Om die bereikbaar te houden werd Drachten verbonden met de A7 tussen Heerenveen en Groningen. Er werd zelfs een vliegveld(je) aangelegd, de 'airstrip' ten behoeve van Philips.

Toen de HBS in 1919 kwam, had Drachten 8.000 inwoners. In 1950 waren het een kleine 10.000, in 1980, bij dertig jaar Philips, waren het 40.000. Anno 2023 kent Drachten iets meer dan 45.000 inwoners, in omvang de tweede plaats van Friesland. Door een combinatie van factoren en met Philips als katalysator, groeide Drachten uit tot een van de belangrijkste sociale, economische en culturele centra van Noord-Nederland. <

Schouwburg De Lawei in Drachten, 1974. (Gemeente Smallerland)

Dit artikel kwam mede voort uit het project 'Innovatie door de jaren; de slimme maakindustrie' ter gelegenheid van 50 jaar NOM (Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij), uitgevoerd door studenten Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen onder leiding van bijzonder hoogleraar Regionale Vitaliteit & Dynamiek, prof. dr. Marijn Molema. Kijk ook op www.nom.nl/nom50jaar/innovatie-door-de-jaren/de-slimme-maakindustrie.

> Verder lezen?

- **Sergio Derks**, *50 jaar Philips: de kracht van vernieuwing*, Eindhoven/Drachten, 2000
- **F. Dam e.a.**, *Drachten: van toen naar nu*, Drachten/Leeuwarden, 1990
- **Joost de Vries** (samenst.), *100 jaar Drachtster Lyceum, 1919-2019, reünieboek*, Drachten, 2019

Jantine van der West (Drachten, 1998) studeert Geschiedenis en Erfgoed aan de Rijksuniversiteit Groningen, **Lars Marée** (Zuidlaren, 1999) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en werkt als adviseur bij een architectenbureau in Groningen, **Bas Hamhuis** (Hardenberg, 2001) studeert Geschiedenis en Midden-Oosten Studies aan de Rijksuniversiteit Groningen en **Gijs van der Wal** (Apeldoorn, 1998) studeert Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Nieuw Drachten

In de vorige editie van *Fryslân* toonden de schilderijen van Jan Planting (1893-1955) het aangezicht van Drachten van voor de grote groei, dat volledig veranderde na de komst van Philips. Er was grote woningnood en het bijbouwen van woningen kon niet snel genoeg gaan. Er kwamen compleet nieuwe wijken met zogenaamde 'Philips-woningen', bestemd voor medewerkers van het concern. Ze werden bewoond door inwoners uit Smallerland, maar ook mensen van elders uit de provincie trokken naar Drachten om er te werken. Middenstanders uit kleine dorpen in de omgeving, zoals kruideniers en bakkers, konden steeds slechter van hun nering bestaan, maar konden wel bij Philips terecht. Wie niet in Drachten woonde, ging met de fiets naar de fabriek. Voor de vrouwelijke medewerkers reed zelfs een speciale bus langs de buitendorpen. Na verloop van tijd mochten ook de mannen meerijden. De groei van de industrie in en rond Drachten is in de statistieken goed zichtbaar: de arbeidsverdeling verschoof. Aan het begin van de 20ste eeuw werkte nog 58 procent van de bevolking in de landbouw. In de jaren zestig was hier nog maar 17 procent van over. De industriële sector bood daarentegen bijna de helft van de Drachtsters een baan. In absolute aantallen groeide het aantal industriewerkers in Smallerland van 700 naar 4.000.

Jonkhear mr. Tjaard Anne Marius Albert van Humalda van Eysinga en syn frou Anna Maria Zillesen, 1909. Beide portretten binne skildere troch Thérèse Schwartz. (Fries Museum, kolleksje Provinsje Fryslân)

‘De wielde fan Hellas en Rome koe ik net loslitte’

Jonkhear mr. Tjaard Anne Marius Albert van Humalda van Eysinga (1869-1946) is wolris in ‘Frysk ealman fan de âlde stimpel’ neamd en sa hat er himsels nei alle gedachten ek beskôge. Yn alles hâlde hy him oan de regels fan de aristokrasy. Utsûnderlik wie wol dat er net allinnich ‘waerm fielend’ tsjinoer it Frysk stie, mar dy taal ‘fen hjar folk’ ek brûkte. Sa hat er in rige klassike teksten fan Sophocles, Ovidius en Terentius oerbrocht yn it Frysk.

Tjaard van Humalda van Eysinga waard berne yn it Princessehof yn Ljouwert. Syn heit, Idzert Frans (1843-1907), kaam út it laach fan de Eysingas en hie dêr yn 1862 nochris de namme Van Humalda bykrigen. Hy hie in sit yn Provinsjale Steaten en die in soad foar it ûnderwiis yn Fryslân. De mem fan Tjaard wie Josine van Andringa de Kempenaer (1845-1870), ek út in foarname famylje. Doe't se yn 1870 ferstoar nei de berte fan har fjirde bern, wie Tjaard krekt in jier âld. Nei in pear jier is syn heit op 'e nij trouw en kamen der nochris trije bern by. Oer de jeugdjierrren fan Tjaard is neat bekend. Yn 1879 waard syn heit keazen as lid fan de Twadde Keamer en dêrom is de húshâlding yn de rin fan 1880 nei Den Haag ferfeard. Tjaard hat opfallend genôch op it gymnasium yn Kampen sitten, mooglik koe er net opsjitte mei syn twadde mem (of syn heit) of wie der tefolle drokte yn 'e hûs.

De gymnasiumtiid wie fan grutte ynfloed op syn libben

Ek oer syn tiid yn Kampen witte wy suver neat, wol dat er 1887 'voorwaardelijk' oergie nei de fiifde klasse. De gymnasiumtiid hat fan grutte ynfloed op syn libben west. Tsjin Wumkes sei er folle letter dat er de 'stúdzje yn itjinge Hellas en Rome ús brocht hat' nea loslitte koe en dêr altyd 'de wielde dy't dêrfan foar my útgong' fan fiele soe. 'It joech my foldwaning oan myn geastlike

aspiraasjes foaral ek oan 't langstme ta it bringen fan harmonije yn al ús libbensforhâldingen.' Nei't er yn Kampen eksamen dien hie, begûn er yn 1889 oan in stúdzje rjochten yn Leiden. Hy promovearre yn 1894 op de dissertaasje 'Gemeenschappelijke regeling tusschen gemeentebesturen'. Alles wie ferrûn neffens de bewende paden fan in studint út dy jierren, sa hie er fansels yn Leiden aktyf west yn it bestjoer fan Sociëteit Minerva en it wykblêd foar studinten *Vox Studiosorum*.

Boargemaster

Fan in Van Eysinga waard ferwachte dat er foaroan stie yn 'e mienskip. Tjaard syn heit wie nei de Twadde Keamer lid wurden fan de Raad van State. Hy wie in liberaal en yn dy rjochting sil syn soan him wol folge wêze. De jonge Van Eysinga die wat fan him ferwachte waard. Earst wurke er in pear jier op in departemint, doe as argivaris yn Schiedam. Hy troude yn 1896 mei Anna Maria Zillesen (1869-1966), dy't er koe út Leiden. Har heit wie fabrikant, dy't ek yn de gemeenteried siet. Gjin adel, wol deftichheid. Yn 1900 waard Van Eysinga beneamd as boargemaster fan Wormerveer. De minsken wienen dêr goed oer him te spreken en dat soe ek it gefal wêze yn Deventer, dêr't er yn 1914 as boargemaster hinne gie. Hy wist altyd 'den goeden toon' te treffen en wie in 'welwillend chef'. Yn Deventer hie er in pear kear te krijen mei heech wetter, in probleem dat er goed oanpakte. Hy soarge ek foar in nije kazerne foar de brânwacht en bemuoide him in soad mei de plysje. Hy en syn frou wennen yn in grut frijsteand hûs, dêr't se ûnder

It sobere grêf fan Van Humalda van Eysinga en syn frou yn De Dijken. (Foto Hoge Noorden)

Tjaard van Humalda van Eysinga yn syn studintetiid yn Leiden. (Rijksmuseum)

oare in 'huisknecht-chauffeur' yn tsjinst hienen.

Yn it hûs mei swiere meubels en antyk hongen ek de twa portretten dy't Thérèse Schwartz, de ferneamde keunstner, fan man en frou makke hie. As boargemaster hie Van Eysinga yn 1919 foar it earst te krijen mei twa froulike leden fan de gemeenteried. Oars as men mooglik ferwachtsje mocht, stie er hjir sympatyk tsjinoer. Men soe hjir de ynfloed fan syn frou (fan wa't gjin inkelde bysûnderheid bekend is) yn sjen kinne. Oars wie dat mei de sosjalisten, dêr moast er neat fan hawwe. Yn 1929 naam er ôfskied as boargemaster en sette it pear him wer ta wenjen yn Den Haag. Van Eysinga siet fansels net stil, hy hie in tal kommissariaten en wie beskermhear fan it Frysk selskip Sljucht en Rjucht yn Den Haag.

Frysk

Tjaard van Humalda van Eysinga hie lykwols ek in oare kant. Syn heit hie tige muzikaal west en dat oerbrocht op syn bern. De heit koe goed piano spylje en komponearre by gelegenheid muzyk foar koaren en foar sjongers. Cornelis (1870-1938), in jongere broer fan Tjaard, waard konsertsjonger en komponearre ek. In oare broer, Aijzo (1878-1958), soe keunstskilder wurde. Tjaard hat altyd sello spile en komponearre ek in tal muzykstikken. Syn earste komposysje ferskynde al yn 1900 (*Drie liederen*).

Van Eysinga fielde him altyd tige mei de provinsje ferbûn

Al wenne Van Eysinga sûnt 1880 bûten Fryslân, hy fielde him noch altyd tige mei de provinsje ferbûn. Soks hie fansels yn it foarste plak mei syn besittingen te krijen, pleatsen en lân yn de omkriten fan Langwar. Hy hie goed kontakt mei de boeren en betoande him in goed lânhear. By't simmer ferbrochten hy en syn frou (se hienen gjin bern) geregeld in pear wiken op Boschoord by Sint Nyk, it simmerhûs fan de Van Eysingas. Hoewol't Van Eysinga en syn frou nei alle gedachten thús gjin Frysk mei-inoar praten, sochten se wol altyd om in 'dienstmeisje' út Fryslân. Want dat mei dochs wol bysûnder neamd wurde: Van Eysinga syn behearsking fan it (skreaune) Frysk wie opfallend goed. Soks docht bliken út syn brieven (bygelyks oan Kalma en Wumkes) en út syn oersettingen. Hy moat in soad stúdzje fan de taal makke ha, syn Frysk is tige geef (mar wol âldfrinzich).

Muzyk

Yn 1917 waard yn Deventer in Friezendei hâlden en sa sil Van Eysinga yn 'e kunde kommen wêze mei de Jongfryske Mienskip. It entûsjasme fan dy groep stie him wol oan. Foar *Frisia* (it blêd fan de Jongfriezen) skreau er in stik oer Fryske 'toankinst'. Nei syn betinken mochten de Friezen net 'ûnferskillich en kâld' bliuwe tsjinoer muzyk, yn syn eagen de keunst dy't 'it heechst

boppe de materialistyske ierdse saken útgiet.' Friezen songen wol, mar mei 'in sterk rûzich lûd' dat neffens Van Eysinga neat mei echt sjongen út te stean hie.

It Frysk wie neffens him in prachtige swietlûdige taal, tige geskikt om muzyk foar te skriuwen. 'Hwet mysels oanbilanget, sûnt ik bigoun bin op Fryske tekst to komponearjen, scil ik der net gau mear ta komme dêrfor in oare tael to brûken.' Van Eysinga woe der op ta, dat der yn Fryslân mear muzykskoallen komme soenen. Hy pleite der ek foar dat it Grinzer Orkest by't winter konserten jaan soe yn Ljouwert. Soks hie er ek yn Deventer regele mei it Arnhems Orkest. Van Eysinga bleau in skoftke behelle by de ôfdieling foar letterkunde en muzyk fan de Mienskip, dêr't er fansels foarsitter fan waard. Hy soe ek in tal fersen fan Douwe Kalma, Rinke Tolman ('Meitsje d' earmen ryk') en J.D. van der Mei op muzyk sette. Ien fan syn lêste komposysjes wie *Vier leider für gesang und klavier* (1935). Doe't de muzyk fan heit en soan Van Eysinga letter nochris opfierd waard, neamde in resinsint har 'geen onverdienstelijke componisten'.

Oersettingen

Van Eysinga moat ek syn Gryksk en Latyn goed byhâlden ha, oars hie er gjin oersettingen meitsje kinnen fan Sophocles, Ovidius of Terentius. De oersetting fan Ovidius (Stalferoarigen) hat it net fierder brocht as it tydskrift *It Heitelân*, de beide oaren binne ek yn boekfoarm útkommen. Klaas Bruinsma, dy't yn 1991 in nije oersetting fan in trageedzje fan Sophocles útbrocht, priizge it wurk fan Van Eysinga om't dy de oarspronklike 'metra yn syn tekst bewarre' hie, al wie syn wurdkar sterk ferâldere. Bruinsma neamde de oersetting dan ek in krêfttoer. Van Eysinga hie de hoop hân dat it stik troch in Frysk selskip spile wurde soe, mar dat is net útkommen. Ek *Phormia*, de oersetting fan in stik fan Terentius, waard priizge, mar is nea op de planken brocht. Jan Piebenga wie de iennige, dy't negatyf die oer it Frysk fan Van Eysinga (dat neisjoen wie troch Wumkes). Neffens him mocht it gjin sprekken lije, mar wie de oersetting wol in bewiis dat it Frysk oeral foar te brûken wie.

Van Eysinga is op 21 jannewaris 1946 ferstoarn yn Den Haag en fjouwer dagen letter beïerdige yn De Diken by Langwar, in plak dat er nei alle gedachten útkeazen hie om't it sa ticht by syn eigen besittingen wie. In pear moanne letter ferkocht syn frou syn 'klassiek philologische bibliotheek'. Net earder as nei har ferstjerren yn 1966 (se waard krap hûndert jier) krige de provinsje Fryslân in legaat besteande út 35 portretten fan it laach fan de Van Eysingas, dy't doe al lang net mear nei de eagen sjoen waarden. <

Doeke Sijens [Hantum, 1955]
wurke as bibliotekaris yn Grins. Hy publisearret oer literêre saken en keunst en resinsearret Fryske literatuer by de *Leeuwarder Courant*.

[Tjaard van Humalda van Eysinga as boargemaster fan Deventer yn 1925.](#)
[Nationaal Archief/ Spaarnestad Photo]

Het witte goud

Een stel potpourrivazen, Manufacture de Vincennes, 1756. (Musée du Louvre, Parijs)

De tentoonstelling ‘Porseleinkoorts’ in het Keramiekmuseum Princessehof in Leeuwarden gaat over de ontstaansgeschiedenis van de Europese porseleinkunst. Het is een rijk gedecoreerd verhaal vol ambitie, intriges en verslaving.

Madame de Pompadour. Schilderij door François Boucher, 1756. (Bayerische Staatsgemäldesammlungen - Alte Pinakothek München)

Spillen van de expositie zijn de Saksische keurvorst en porseleinverzamelaar Frederik Augustus (1670-1733), ook wel Augustus de Sterke genoemd, en Jeanne-Antoinette Poisson (1721-1764), oftewel Madame de Pompadour. Deze hooggeplaatste en ambitieuze personen waren de initiators van de beroemde porseleinfabrieken in Meissen en Sèvres.

Dat ging natuurlijk niet vanzelf. Om zijn oorlogen te financieren stelde Augustus de alchemist Johann Friedrich Böttger (1682-1719) aan, die beweerde goud te kunnen maken. Na jaren experimenteren onder toeziend oog van natuurkundige Ehrenfried von Tschirnhaus (1651-1708) werd er geen goud gemaakt, maar was wél het recept voor het vervaardigen van porselein gevonden. Belangrijke toevoeging aan de receptuur was het mineraal kaolien, waardoor het porselein uit Meissen zijn kenmerkende hardheid kreeg. Dit stadje aan de Elbe werd in 1710 gekozen als productielocatie, vanwege het slot Albrechtsburg – een afgelegen slot moest de productie geheim houden. Uiteraard lukte dat niet: een dronken Böttger zou het recept hebben prijsgegeven aan een Weense vergulder.

Hoe moeilijk het is om gaaf porselein te maken blijkt wel uit de twee versies van Flesvormige vaas met leeuw. Mooi: omdat het Chinese origineel (gemaakt tussen 1700-1720) en kopie (1730-1734) naast elkaar staan opgesteld, is goed te zien hoe goed de vaas gelukt is én hoe het resultaat nog niet goed genoeg is. Is het kleurenpalet vrijwel identiek en straalt de nagemaakte vaas ook een zekere lichtheid uit, de toch wel scheve hals laat zien dat perfectie niet voor iedereen is weggelegd.

Neem de tijd voor de verfijnde kleurenpracht

Junkiegedrag was de porseleinverslaafde Augustus de Sterke niet vreemd. Zo ruilde hij een regiment soldaten tegen een partij vazen en schalen, afkomstig uit de kastelen Oranienburg en Charlottenburg. Ministers die voor hem op reis moesten, werden gemaand voorwerpen mee te nemen. De dieren uit zijn porseleinen dierentuin hebben qua maat bijna een groteske omvang, alsof niets te dol was. Augustus bleef ook Chinees en Japans porselein verzamelen. Een deel van zijn collectie van maar liefst 35.000 attributen exposeerde hij in het Japanse Paleis te Dresden.

Kleurenpalet

Madame de Pompadour had aanvankelijk artistieke aspiraties, was enige tijd de maitresse van Lodewijk XV, maar werd toch vooral ingezet als opdrachtgever en kwartiermaker in de kunsten. Dat werk lag haar goed, want ze had in korte tijd een indrukwekkende kunstverzameling opgebouwd. In 1740 stichtte ze uit naam van de koning de porseleinfabriek in kasteel Vincennes, die later naar Sèvres verhuisde, ongeveer 20 kilometer ten westen van het toenmalige Parijs.

De producten uit de fabriek werden aangekocht door het Franse Hof, maar voorwerpen als bloemen en biscuitbeelden waren ook belangrijk relatiegeschenken. Mede hierdoor werd de fabriek al gauw een begrip. Het Franse porselein kun je kenschetsen als 'zacht', vanwege de bestanddelen zand en kalk. Dat heeft tot gevolg dat de kleuren iets beter uitkomen dan het porselein uit Meissen. Heel bijzonder is het speciale kopie uit 1748, met daarop het beschikbare kleurenpalet – een kleurenwaaier avant la lettre.

Rococo en barok

Bezoekers doen er goed aan tijd te nemen voor de verfijnde kleurenpracht. Het blauw van de twee potpourri's met dol-fijnen (1755) is niet op een afbeelding te vangen, maar de uitstraling van dit uitbundige tweetal is fenomenaal. Daarbij werkt de kleurrijke aankleding van de zalen bijna dempend. Tussen de grote dragondervazen of kleindoden als ijskoelers, bloemenfantasieën of terrines waan je je in de paleiskamers

Kop en schotel met Slot Albrechtsberg.
[Keramiekmuseum Prinsessehof]

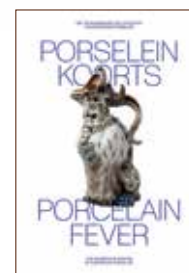
van een Europees Hof, waar de delicaatheid van de voorwerpen je tot rust en eerbied manen.

Is de Franse bakkunst vooral het uithangbord van de rococo, de Duitse variant is een representant van de barok. Het is ook net of de Fransen iets verfijnder zijn en de Duitsers iets robuuster, maar dat kan een verschil in perceptie zijn. Wat ze delen is passie en ambitie. Om de markt van het witte goud aantrekkelijk te houden, werden in de fabrieken van Meissen en Sèvres de allerbeste schilders, goudbewerkers, modellers en ovenmeesters aangesteld. Hoever die ambitie ging, blijkt wel uit de fantasiefiguren van beeldhouwer Johann Gottlieb Kirchner (1706-1768). Hij werkte op slot Altenberg, maar had het daar niet naar de zin. Mede uit balorigheid begon hij merkwaardige creaturen te maken, met een verbluffend mooi resultaat. Het werk van zijn opvolger Johann Joachim Kändler (1706-1775) heeft dezelfde kwaliteit, maar is veel realistischer.

Ambitie en passie

Vanuit de encyclopedische gedachte van verzamelen en onderzoeken kun je zeggen dat de uitvinding van het Europese porselein een typisch burgerideaal is. Op een enkel Mariabeeld na ontbreken kerkelijke symbolen of theologische veronderstellingen. De 18de eeuw was een tijd vol wetenschappelijke vooruitgang en artistieke vernieuwingen, die mede opgang deden door goede netwerken en intensief diplomatiek verkeer.

Nauwkeurig bijgehouden herkomst- en inventarislijsten vormen nog altijd een levend archief van musea als de Porzellansammlung Dresden, het Musée national de Céramique in Sèvres en het Louvre. Hun bijdragen aan de tentoonstelling in Leeuwarden zorgen er dan ook voor dat ambitie en passie anno 2024 nog altijd voortleven. <

> Verder lezen?

• **Porseleinkoorts**
Sebastian Bank e.a.
Waanders Uitgevers /
Keramiekmuseum Prinsessehof,
Zwolle / Leeuwarden, 2024
240 p. | € 29,95
isbn 9789462624863

De tentoonstelling
'Porseleinkoorts' is te zien tot
en met 1 september 2024 in
Keramiekmuseum Prinsessehof
in Leeuwarden.

Jaap Krol [Beetsterzwaag, 1970]
schrijft columns en recensies
voor het *Friesch Dagblad*, straat-
magazine *De Riepe* en voor het
literair weblog *Tzum*. Hij schrijft
ook boeken, zoals *Bovendien ziet
niemand je als je zwemt* (2021)
en *Wederzien - Wederopbouw in
Noord-Nederland* (2020). Daar-
naast verzorgt hij lessen voor de
Schrijversvakschool Groningen.

Harlinger Kempe Duijf en de Franse complotten

Samenzweringen, complotten en aanslagen werden in de vele opeenvolgende oorlogen van de 17de eeuw steeds ingewikkelder. Van het *Gunpowder plot* van Guy Fawkes in 1605 in Londen tot de *Goddeloose en verradersche aanslag* van Balthasar Paul op de Amsterdamse beurs in 1622, beide waren in opdracht van Spanje. De Engelse aanslag van John Fraser in 1673 *Om 's Lands Oorlogs Schepen in brand te doen steeken* in opdracht van Robert Holmes, werd in Friesland berucht vanwege het *Holmes's Bonfire*, de brandschatting van Vlieland en Terschelling op 19 augustus 1666. In 1702 was er een Franse combinatie van complotten en aanslagen, bekend als de *Balken, Fluit en Kat, Kraaier en Pak*. Harlinger Kempe Paulus Duijf vervulde er een hoofdrol in. Omdat samenzweringen en complotten geheim dienden te blijven, is het ontrafelen ervan ook na drie eeuwen niet eenvoudig.

In 1666 werden Vlieland en Terschelling platgebrand in opdracht van Robert Holmes. (Rijksmuseum)

Kempe Paulus Duijf was veertig jaar oud in 1702. Hij kwam uit Harlingen, was getrouwd met Janneke van Dist, al ontbreekt een opgave in enig trouwregister. In Harlingen zijn wel twee kinderen van hem rooms-katholiek gedoopt: op 23 oktober 1688 dochter Hettie en op 18 augustus 1690 dochter Catharina. Dan volgen wat raadsels. In zijn latere verhoor vertelde hij gehuwd te zijn met een Amsterdamse burgerdochter. Hij zou ook de poorterseed hebben afgelegd, maar er is niets van te vinden. Op 20 maart 1691 is wel een Paulus Kempe gedoopt in de

katholieke huiskerk het Stadhuis van Hoorn, maar zonder vermelding van de moeder. Heel vreemd; hoeveel rooms-katholieken uit Harlingen met de naam Kempe Paulus, of Paulus Kempe - met de toevoeging Duijf - zullen er geweest zijn in 1691 in Amsterdam? En waarom is de moeder niet genoemd?

Op 17 april 1693 was er nog een dopeling in hetzelfde kerkje. De moeder van dochter Maria, Joanna Willems, is nu wél genoemd. Was Janneke van Dist, de moeder van de voorgaande kinderen, overleden? Of heeft Kempe een buitenechtelijke affaire gehad? Is hij daarom omstreeks 1690 uit Harlingen vertrokken en heeft hij de boel de boel gelaten? Was hij wel gehuwd, met één van de twee, of was hij een bigamist?

Afgezien van het duistere vertrek uit Harlingen, de verschillende vrouwen en kinderen, lijkt er tot 1701 nog niets aan de hand. Kempe voer als schipper voor Abraham Alewijn op Londen, Bremen en Hamburg. Alewijn maakte deel uit van een belangrijke koopmansfamilie en was door zijn huwelijk geparenteerd aan de stadsregering. Hij en ene Frans Evertse, bijgenaamd Sitsing, blijken aan het einde van het verhaal de belangrijkste figuren te zijn in de val van Kempe, nadat die in het begin van 1701 in Duinkerken in een Frans spionageweb verstrikt was geraakt. Maar zover is het nog niet.

Briefwisseling

Naast de figuren die in Duinkerken aan de touwtjes trokken, worden we geconfronteerd met die mannen in Amsterdam met wie Kempe een intensieve briefwisseling onderhield. Dat gebeurde onder verschillende namen, naar verschillende adressen, onder couvert om weer naar anderen te worden doorgezonden. Dat levert in deze reconstructie een groot probleem op; wie zond wat naar

Kempe Paulus Duijf voer als schipper. In Duinkerken raakte hij in een Frans spionagweb verstrikt. Werk uit *Flandria Illustrata* van Anthonius Sanderus. [Ghent University Library]

wie, langs welke weg en vooral waarom? Dat was in 1702 uiteindelijk ook een van de valkuilen; een missive raakte in de loop van dat jaar in verkeerde handen. Dat betekende het geruisloos onderscheppen van alle vervolgen daarop. Dat roept ook de vraag op wat de rol van die Amsterdammers was.

Van Alewijn kan nog worden bedacht dat hij als koopman in de Spaanse Successieoorlog zijn eigen koers voer. Oorlog of niet, handel ging voor en dat was niet altijd in het landsbelang. Van Evertse is bekend dat hij een rol vervulde in de contraspionage. Via het twijfelachtig handelen van Alewijn was Kempe een bruikbaar element voor Evertse. Die deed zich voor als Franse complotteur, maar handelde in het belang van de Republiek.

hield contact met prins François Louis de Bourbon-Conti, die, zoals de naam al suggereert, een van die Franse koninklijke buitenhuwelijkse producten was. Deze prins stond in contact met Versailles voor het regelen en financieren van duistere handelingen vanuit Duinkerken om de Republiek schade toe te brengen.

Kempe werd bij Conti aanbevolen. Die stelde hem een groot fortuin in het vooruitzicht als hij voor hem zou willen werken. Er werden vier plannen ontwikkeld waarover werd gecorrespondeerd met die twee Amsterdammers, in de veronderstelling dat zij aan de Franse kant stonden. Uit de vele ondervragingen achteraf blijkt dat er zo vier ijzers in het vuur werden gestoken, onder de benamingen *Balken*, *Fluit en Kat*, *Kraaier en Pak*.

Een missive raakte in verkeerde handen

Toen het met de correspondentie spaak liep, was er zoveel informatie verzameld dat het hoog tijd werd om Kempe op te pakken, voordat er werkelijk iets stond te gebeuren. Er is van die plannenmakerij niets terecht gekomen. En Kempe werd er ook niets wijzer van.

Een Duinkerker kaping

Officieel begon de Spaanse Successieoorlog in mei 1702, maar in 1701 werden de Zuidelijke Nederlanden al door Franse troepen overlopen. Alewijn was met zijn smak onderweg naar Londen, werd door een kaper overvallen en naar Duinkerken opgebracht. Daar kwam Kempe in contact met Dirk Robijn uit Makkum. De afstand tussen Harlingen en Makkum is klein en zo zal de afstand tussen deze mannen in het vreemde Duinkerken ook zijn geweest.

Via Robijn komen we in ieder geval terecht bij Jacob Plets, hij was de hoofdcomplotteur voor de Fransen. Hij onder-

François Louis de Bourbon-Conti was een prins die in contact stond met Versailles voor regeling en financiering van duistere handelingen vanuit Duinkerken om de Republiek schade toe te brengen.

De forten Lilo en Liefkenshoek beheersten effectief de vaart op de Schelde sinds de val van Antwerpen in 1585 tot 1792.

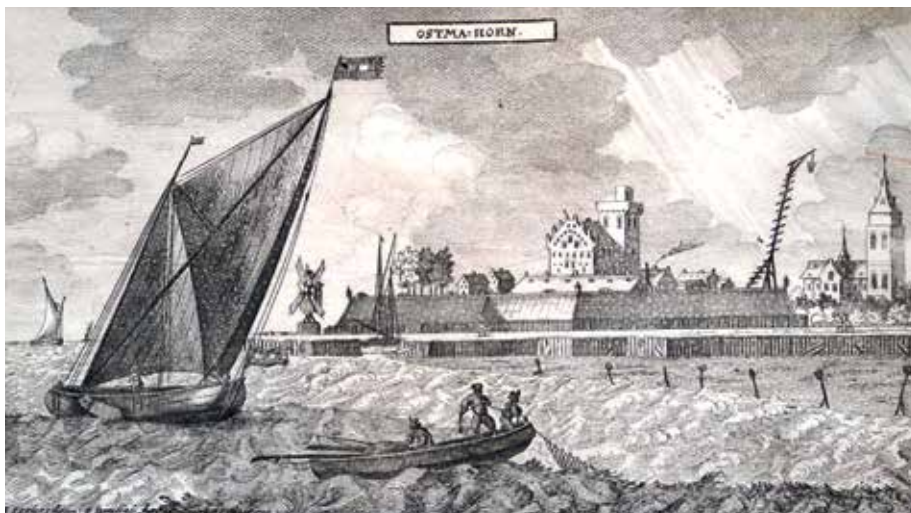
Het plan *Balken* voorzag erin dat Kempe naar Leeuwarden zou reizen om daar van de zwager van Paul Brunet, commandant van de forten Lillo en Liefkenshoek, een aanbeveling los te peuteren. Het was de bedoeling om zich daarmee bij Brunet te voegen om een inbeslaggenomen schip vrij te krijgen, maar vooral diende hij met die aanbeveling de commandant over te halen om de versterkingen aan de Fransen over te geven. Koning Lodewijk was bereid om daarvoor 500.000 gulden te betalen. De twee forten beheersten effectief de vaart op de Schelde tot 1792, sinds de val van Antwerpen in 1585.

Het was een absurd plan om de commandant, een naar de Nederlanden gevluchte Hugenooot, te bewegen de vestingen aan nota bene de Franse koning te verkopen. Kempe heeft bij herhaling beweerd wel geweten te hebben van een dergelijk plan. Maar niet dat hij in Leeuwarden zou zijn geweest om via-via een inbeslaggenomen schip vrij te krijgen. Laat staan om als intermediair op te treden voor de verkoop van deze belangrijke vestigingen.

Kempe inspecteerde de Friese dijken om te kijken hoe die het beste konden worden gesaboteerd. Oostmahorn was de beste plaats om de dijk te doorsteken om zo het hele noorden van Friesland onder water te zetten. Gravure uit 1674.

Fluit en Kat

Veel bedreigender was de operatie *Fluit en Kat*. Deze was vernoemd naar het fluit- en het katschip, meer nog dan de retourschepen op Oost-Indië de kern van de handelsvloot.

Kempe reisde naar Vlissingen. De stad moest worden verkend om te zien hoe deze werd verdedigd. Hoeveel manschappen waren er? Hoe sterk was de burgermilitie en wat was de beste manier om de stad plat te branden? Dat was het onderdeel Fluit, daarna zou Kat aan de beurt komen om Middelburg te verwoesten.

Galeien uit Duinkerken en Oostende zouden worden ingezet voor de verplaatsing van manschappen. Het geheel zou worden begeleid door zes oorlogsschepen die stroomopwaarts fort Rammekens aan de Schelde moesten aanvallen zodat van daaruit geen versterkingen konden worden aangevoerd. Nadat de steden in ruïnes zouden zijn herschappen, dienden de dijken te worden doorgestoken om Walcheren voorgeeerd aan de zee prijs te geven.

Zeeburg

Fort Rammekens werd ook 'Zeeburg' genoemd. Daarmee ging Jan Wagenaar in de fout toen hij schreef dat er tevens een aanval op Amsterdam beraamd was: 'Men hadt zelfs, hier ter Stede, te waken tegen booswigten, die den dyk zogten door te steeken. En vind ik, dat op den twintigsten January dezes jaars 1703, Kempe Pauluszoon Duyf van Harlingen, om de voorgenomen doorsteeking van den dyk by Zeeburg, hier geradbraakt is.' Wagenaar heeft de bekende kok horen fluiten, want hij veegt de voorgenomen aanval op fort Rammekens (Zeeburg) en het plan om de dijken te doorsteken op één hoop, om daarmee in Amsterdam uit te komen.

Kempe is in Vlissingen geweest, hij is voor zijn reis en verblijf betaald en daar bleef het bij. Na zijn informatie duurde het veel te lang voordat beslissingen werden genomen. De inmiddels geronselde manschappen werden niet betaald en daarmee liep de zaak in het honderd.

Kraaier

De derde zaak is die van *Kraaier*, afgeleid van het koggeschip. Daarvoor heeft Kempe uitgebreid informatie ingewonnen en verstrekt over drie op de rede van Texel liggende VOC-schepen. Van bemanningsleden van het schip *Damiate* wist hij los te peuteren hoeveel koppen er aan boord waren, hoe zwaar de schepen waren bewapend, wanneer zij zouden uitvaren en welke koers zou worden genomen.

De schepen zouden niet alleen met de gebruikelijke ballast vertrekken, maar ook met extra kisten zilvergeld. De schepen zouden een aantrekkelijke prooi zijn, temeer omdat vanwege de belading het onderste geschut niet zou kunnen worden gebruikt. Twee of drie Franse fregatten zouden worden bemand om de Oost-Indiëvaarders te onderscheppen. Voor deze gedetailleerde mededelingen is Kempe betaald met een paar rijksdaalders. Maar ook dit plan liep spaak, omdat er weer geen geld was om de geworven matrozen te betalen.

Het is onbekend binnen welk tijdsbestek deze plannen werden gesmeed. Duidelijk is wel dat alles binnen een jaar moest worden geregeld en in de volgorde zoals hiervoor geschetst. Bij de voorbereiding en uitvoering waren er natuurlijk veel meer betrokken. Om de zaak niet nog ingewikkelder te maken, moet deze korte schets voldoende zijn. Temeer om het vierde plan het meest tot in detail werd uitgewerkt en pas zou kunnen worden uitgevoerd tegen het einde van het jaar 1702.

De voorbereidingen bij *Pak* zijn veel verder gegaan dan van de drie voorgaande. Kempe reisde van Duinkerken opnieuw naar Friesland om eerst de spuisluis van Ropsiel (Roptazijl) te inspecteren en te zien hoe die op de beste manier kon worden gesaboteerd. Daarna ging hij verder de dijk op, tot Oostmahorn. Dat was de beste plaats om de dijk door te steken om het hele noorden van Friesland onder water te kunnen zetten. Hij stelde voor om vier smakken aan te schaffen en die te bemannen met Vlamingen, onder een dekmantel: als de schepen zouden worden onderschept dan zou men beweren dat het hier ging om krijgsgevangenen die naar het Noorden werden overgebracht om in Denemarken te worden uitgewisseld. Het tijdstip van de aanval werd bedacht omstreeks kerstijd 1702, als de nachten lang waren en bij hoog water.

Kempe's lichaam werd op een rad naast de buitengalg gezet

Aan boord van iedere smak dienden ook twee of drie vlakke sloepen te worden gebracht, beladen met schoppen, spaden en al het werktuig dat nodig was om de dijken te vernielen. De smakken zouden buitenom zeilen, dan het Ameland gat insteken om onder Nes voor anker gaan. Daar moest worden gewacht op springtij. Dan dienden de Vlamingen met hun gereedschap in de sloepen naar het vasteland over te steken, om midden in de nacht het werk uit te voeren.

In Duinkerken werd daarbij overwogen de smakken te escorteren met drie gewapende kaperschepen. Dat werd direct weer geschrapt want als er enige achterdocht zou zijn wat die schepen daar op het Wad onder Nes uitvoerden, dan zou als reden kunnen worden gegeven dat er opnieuw gerantsoeneerd moest worden voor de verdere tocht naar Jutland. Daar pasten die gewapende kaperschepen niet in; de vijandelijkheden stonden nog op een laag pitje. En een mogelijke uitruil van gevangenen in het neutrale Denemarken zou valabel kunnen zijn. Waarom ook deze operatie toch niet is doorgegaan, is duidelijk: Kempe werd op 8 september 1702 gearresteerd.

Oorlogsschepen moesten fort Rammekens aan de Schelde aanvallen, zodat van daaruit geen versterkingen konden worden aangevoerd.

Het laatste bedrijf

Er zijn schepen gekocht en er is bemanning gehuurd, maar Kempe moest evenals bij de voorgaande voorgestelde operaties steeds weer op betaling aandringen. In een van de onderschepte brieven schreef hij dat opnieuw alles veel te lang duurde en dat de krenterigheid een gevaarlijke verstoring was. Hij voegde daar aan toe dat nu hij zelf zijn leven op het spel had gezet, hij een bedrag van 20.000 gulden vorderde. Ook dat was gericht aan dovemans oren. Zoals al geschetst, deed vervolgens de ingewikkelde en veel te omvangrijke briefwisseling Kempe nu de das om. Kempe werd op doorreis in Amsterdam gearresteerd, in een logement in de St. Nicolaasstraat. Waarom hij niet eerder is opgepakt, is niet erg duidelijk. Hij was al veertien dagen in de stad en de onderschepping van de briefwisseling vond al veel eerder plaats. Het ziet er naar uit dat de contra-spionnen, wellicht zelfs dubbel spionnen, Abraham Alewijn en Frank Evertse, uit de wind moesten worden gehouden. Dat moet ook de reden zijn dat van de correspondentie niets bewaard is gebleven. Al hetgeen is vermeld, is ontleend aan de ellenlange verhalen en de vonnisomschrijving van Kempe. Hij werd op 20 januari 1703 geradbraakt. Zijn lichaam werd op een horde naar het IJ gesleept, overgezet en op een rad naast de buitengalg gezet. <

Voor dit artikel raadpleegde de auteur verschillende bronnen, o.a. bij Tresoor en het Stadsarchief Amsterdam. De exacte lijst is op te vragen bij de redactie.

> Verder lezen?

• **Galg & Rad**
Frans Thuijs
Noordboek, Gorredijk, 2024
256 p. | € 27,90
isbn 9789484711646

Frans Thuijs (Amsterdam, 1942) is rechtshistoricus. Hij publiceert al jaren, onder meer in *Fryslân*, uit zijn doorlopende onderzoek in gerechtelijke archieven. Zijn laatste boek is *Galg & Rad, verhalen uit de geschiedenis van lijfstraffelijke rechtspleging*.

De Skotse Trije op Hitlers Olympische Spelen

Yme Schuitmaker en Anna van der Minne-Buma, prominenten voor de Tweede Wereldoorlog in de Friese toneel- en cultuurwereld, belandden in 1936 met het opvoeren van de Friese volksdans *Skotse Trije* in Duitsland en op Hitlers Olympische Spelen in Berlijn. Dit blijkt uit onderzoek in Friese en Duitse archieven. Na terugkomst van zijn rondreis door nazi-Duitsland deed Schuitmaker enthousiast verslag in het *Leeuwarder Nieuwsblad*, eindigend met een onverholen 'Deutschland über Alles!' Schuitmakers drieweekse Duitsland-reis met zijn gezelschap deed nogal wat wenkbrauwen fronsen. Ruim een maand na zijn artikel verweerde hij zich publiekelijk tegen kritiek. Over een opmerkelijke reis door 'Hitler-lân'.

Fryske Tsjerneleden betreden hotel Atlantic in Hamburg voor een optreden en bezoek aan Goebbels. (Filmbeeld M.E. Hepkema, Historisch Centrum Leeuwarden / Fries Film & Audio Archief)

Op 26 september 1936 schrijft Yme C. Schuitmaker (1877-1961) in een ingezonden stuk aan de redactie van het *Leeuwarder Nieuwsblad*: 'En nou scil men, fen rjuchts sawol as fen links, wol sa frjeonlik en forstânnich wêze wolle, om ús reis en hwet dêr mei fêstsit, fierders bûten polityk geharrewar to hâlden, as wier it allinne mar om't dêrtroch de wierheit tsjinne wirde kin. Ljouwert, 26 Sept. '36.' Wat ging er aan deze verongelijkte reactie vooraf? Schuitmaker is in de jaren dertig als vermaard Friestalig toneelschrijver en toneelleider actief in en buiten de provincie.

'Schuit', zoals hij in de volksmond heet, wordt via zijn internationale en nationale contacten gevraagd mee te werken aan het 'wereldcongres voor ontspanning in den vrijen tijd'. Hoogtepunt zal zijn een optreden tijdens de Olympische Spelen in Berlijn. Zijn nationale bekendheid geniet Schuit onder meer vanwege *Fryske Trou*, een 'plastisch spel' met 'historische taferelen' die Friese ambachten en spelen uitbeelden. Hij schrijft het voor het Vaderlandsch Historisch Volksfeest (1919) in het pas geopende openluchtmuseum in Arnhem. De hoofdleiding van dat 'grote vredesfeest' berust

bij de beroemde folklorist D.J. van der Ven, dezelfde man die in 1936 leiding geeft aan de Nederlandse delegatie naar Duitsland. Schuitmaker en zijn groep zullen *Fryske Trou* in Duitsland verschillende keren opvoeren.

Weltkongress

Voorafgaand aan de Spelen in Duitsland wordt in Hamburg het Weltkongress für Freizeit und Erholung georganiseerd door het nationaal-socialistische Kraft durch Freude (KdF). Dit is een onderafdeling van de vakbondsorganisatie Deutsche Arbeitsfront die zich richt op de organisatie en ondersteuning van vrije tijd en vakanties. Het congres is bestuurlijk en organisatorisch nauw verweven met de Olympische Spelen, sommige IOC-leden vervullen dubbelfuncties. Op donderdag 23 juli 1936 opent beschermheer minister Rudolph Hess het congres in Hamburg met als motto 'Freude und Friede!' Tijdens de slotzitting een week later spreekt minister van Volksvoorlichting en Propaganda dr. Joseph Goebbels, tevens lid van het ere-presidium. De nazi-kopstukken laten zich graag van hun 'beste kant' aan de wereld zien en halen alles uit de kast voor een gastvrije en vlekkeloze organisatie.

'Oan Bremen ta, fortroude ik it spul mar heal'

Dans- en folkloregroepen van over de hele wereld komen naar Hamburg voor demonstraties en optredens in parken, straten en theaters. Schuitmakers delegatie bestaat uit amateurs, het merendeel – ruim twintig mannen en vrouwen – zijn leden van het Ljouwter Kritetoaniel, onderdeel van het Selskip for Fryske Tael en Skriftekennise. Bij de Nederlandse delegatie van zo'n 120 mensen is naast de groep van Schuitmaker nog een tweede Friese groep, onder aanvoering van Anna van der Minne-Buma. Ook zijn er zang- en dansgroepen uit Oosterbeek, Gorssel en Goes. De gelegenheidsgroep van Van der Minne-Buma geeft, net als een jaar eerder bij de viering van het 500-jarig bestaan van de stad Leeuwarden, een uitvoering van de toneelbewerking van de *Fryske Tsjerne*, het beroemde 'brilloftspraet' van Gysbert Japicx.

Fryske Tsjerne

Anna M.C. van der Minne-Buma (1889-1963) is sinds 1915 douarière (weduwe) van de burgemeester van Workum, jhr. Quarles van Ufford. In januari 1936 hertrouwt ze met de chartermeester van het Rijksarchief te Leeuwarden. Al jaren bijvert ze zich in binnen- en buitenland voor de positie van Friesland en het Fries. De succesvolle uitvoering van de *Fryske Tsjerne* in het Leeuwarder jubileumjaar blijft niet onopgemerkt. De samenstelling van haar groep van zo'n dertig mensen draagt daar zeker toe bij.

Tien Fryske Tsjerneleden in de 'Olympia Festzug des Deutschen Volkes' in Hamburg, 26 juli 1936. (Tresoar)

In tegenstelling tot de groep van Schuitmaker, waarin eersame Leeuwarder burgers van doorsnee komaf deelnemen, bestaat haar groep uit jonkheren en -vrouwen, notabelen en welgestelden, zowel echtparen als de kinderen van; dubbele namen te over. Ook krantenuitgever en oprichter van de Vereniging De Friesche Elf Steden (1909) mr. Mindert E. Hepkema van *Nieuwsblad van Friesland* (*Hepkema's Courant*) is als speler van de partij. Tijdens de reis door Duitsland maakt hij verschillende filmopnamen die tegenwoordig in het Fries Film & Audio Archief worden bewaard. Om de onafhankelijke positie van de beide Friese groepen te benadrukken, meldt het *Nieuwsblad van Friesland* in een vooraankondiging in juli 1936 dat de deelname geheel 'buiten de Friesche beweging' plaatsvindt en slechts een 'provinciaal Nederlands karakter' draagt. Er spreekt een duidelijk bewustzijn van de gevoelige politieke omstandigheden uit de tekst. Al voor vertrek worden de nodige vragen gesteld. Of zoals Fryske kritelid Lamkje Hof-de Boer zich vijftig jaar later in haar biografie – schrijvend in het Stellingwerfs – herinnert: 'D'r wodde nogal laank en bried over praot, want d'r was doe al et ien en aander gaonde in Duutslaand. Waor wol Hitler henne? Veur pattie van oonze club reup dat eerst wel wat vraogen op. [...] Ook Schuitmaker bekent, na thuiskomst in de krant, dat hij vertrekt met de nodige scepsis 'hwet skruten, net al te gerêst op hwet men dêr fine scil' en 'Oan Bremen ta, fortroude ik it spul mar heal'.

Toegangskaat voor het Olympisch Stadion voor 'Musik und Tanz der Völker' in Berlijn, 10 augustus 1936.

De folkoregroepen van de verschillende landen marcheren het stadion binnen voor het festival 'Muziek en Dans der Volkeren'. [The XIth Olympic Games Official Report]

Programmaboekje 'Musik und Tanz der Völker' ter gelegenheid van de Olympische Spelen in Berlijn in 1936, met trompettist in Reichsarbeitsdienst-uniform, de Olympische ringen en dansers in traditionele kostuums.

Vrijwel dagelijks berichten de bladen over het totalitaire Duitse regime. De politieke bezorgdheid over de ware bedoelingen van de nazi's is van links tot rechts groot. Zuiveringen, het afvoeren naar concentratiekampen en jodenvervolgingen zijn volop gaande sinds de machtsovername door Hitler in 1933. Het communistische partijblad *Tribune* roept in januari 1936 op tot een boycot van het congres vanwege deze 'reclame-vertoning van het fascisme'. Het is de tijd van de grote ideologieën: democratie, fascisme, nationalisme, totalitarisme en communisme, die lijnrecht tegenover elkaar staan. De sociaal bewogen 'reade' Schuitmaker en de christelijk conservatieve Van der Minne-Buma en hun spelers zien er echter geen been in zich te laten fêteren door het nazi-regime onder de vlag van een internationaal vrijetijdscongres en de Olympische Spelen. De verblijfskosten zijn bovendien voor rekening van de organisatie.

Op reis

Beide Friese groepen reizen op 22 juli per trein via Nieuweschans en Bremen naar Hamburg. Voorbij de Duitse grens worden ze op het eerste station te Weener feestelijk ontvangen met marsmuziek en een toespraak door Kringleider Schümann. Zorgvuldig geselecteerde leden van verschil-

lende nazi-organisaties (Hitlerjugend, Bund Deutscher Mädel, SS, Sicherheitsdienst, Reichsarbeitsamt) zullen hen gedurende de reis steeds gastvrij ontvangen en begeleiden. Verblijf en optredens in Hamburg verlopen naar volle tevredenheid. *Baronin* Van der Minne-Buma is op de slotdag als eregast uitgenodigd om met Goebbels een kop thee te drinken in hotel Atlantic, de uitnodiging wordt bewaard in het FLMD-archief bij Tresoor. Voor haar groep zit het er op, na een laatste optreden diezelfde middag in het chique hotel. Na nog een paar vakantiedagen in en om Braunschweig keren ze 3 augustus per trein terug. Hepkema en zijn vrouw filmen het vertrek en blijven achter. Ze vervolgen de reis op eigen gelegenheid en treffen de groep van Schuitmaker bij toeval in Gotha (Thuringen), in het hart van Duitsland.

Skotse Trije

Voor de congres- en Olympiadegangers heeft Kraft durch Freude in de eerste week van de Spelen (1-8 augustus) de *Reichsfestwoche* georganiseerd. Er worden verschillende programma's aangeboden met uitstapjes naar bezienswaardigheden. Vanuit Gotha brengt de groep van Schuit in dat kader bezoeken aan een Arbeitsdienstlager, kalimijnen, natuurschoon, dorpen en steden. Gedurende de week treedt de groep verschillende keren op in klederdracht met

de 'nationale' Friese volksdans, de *Skotse Trije*, inclusief het *skaenmakkerke*. Beide Friese groepen hebben het in Duitsland op hun repertoire staan. De Skotse is een vast onderdeel van zowel de *Fryske Tsjerne* als *Fryske Trou*. Bij aankomst in Berlijn op zondag 9 augustus wacht de groep een groots onthaal, met een rondvlucht vanaf vliegveld Tempelhof, voordat ze inchecken in een hotel aan de Kurfürstendamm. Diezelfde avond wordt de Skotse nog gerepeteerd voor het grote optreden de volgende dag in het Olympisch Stadion.

Van der Minne-Buma uitgenodigd om met Goebbels thee te drinken

Na de voetbalwedstrijd Noorwegen-Italië staat maandagavond om 21.00 uur *Musik und Tanz der Völker* op het programma van de Spelen. Als slotmanifestatie van de Hamburgse congresdagen en de KdF-*festwoche* demonstreren 6.000 deelnemers van internationale volksdansgroepen nog één keer hun kunnen in het Olympisch Stadion ten overstaan van 115.000 toeschouwers. Als laatste krijgen de 'Friesche Skotse Trijers', zoals ze worden aangekondigd, twee minuten tijd voor hun kunsten. Begin en eind van de 'militaire massa-vertoning met schoppen in plaats van geweren', aldus Hepkema in één van zijn brieven, is voor de Arbeitsfront-soldaten.

De nasleep

Gloedvol vertelt Schuutmaker na thuiskomst in de krant over het verloop van het evenement: '.... it rint yen kâld by de rêch del. [...] Dêr dan sa as Fries to stean, it is net mei warden to sizzen!' Overweldigd door de bombast van een leger van 3.000 fakkeldragende bruinhemden van de Reichsarbeitsdienst, aanzwellende trommels en muziek, laat hij zich overtuigen van een glorieuze nieuwe toekomst voor het Duitse volk. Alle twijfel en achterdocht, die er voorafgaand aan de

reis was, is bij thuiskomst volkomen verdwenen. Schuutmakers artikel met daarin ook zijn uitgesproken mening leidt tot kritische reacties. Zoals Lamkje de Boer zich herinnert, zelfs in dichtvorm: '... Schuutmaker giet nei Hitler-lân hwant sjoch, it reade jaske past him no net mear...'. Uiteindelijk wordt het Schuutmaker te gortig. Hij besluit de kritiek te pareren in een ingezonden stuk, zoals eerder geciteerd.

Van der Minne-Buma en haar groep blijven buiten schot. Een groepsfoto van haar 'friesche groep' na het optreden op de receptie van dr. Goebbels in hotel Atlantic in het *Leeuwarder Nieuwsblad* van 4 augustus 1936 is blijkbaar voldoende anoniem om gevrijwaard te blijven van kritische geluiden. Gerust voeren ze een paar weken later de *Fryske Tsjerne* opnieuw op, bij kunstlicht in de Prinsentuin, voor de Frysk Agrarysk Boun. De avond daarvoor treden ze ook op, in De Harmonie, bij een feestelijk terugzien op de viering van 500 jaar Leeuwarden. <

Leden van de groep Schuutmaker repeteren de 'Skotse trije' met het 'skaenmakkerke' in het Olympisch Stadion. [Filmbeeld M.E. Hepkema, Historisch Centrum Leeuwarden / Fries Film & Audio Archief]

Gosse Beerda (Dokkum, 1965) werkt als vrijwilliger/onderzoeker bij Tresoar (Historisch Reisbureau) en het Fries Verzetsmuseum.

'Myn lân, goed of fout'

Bij Schuutmaker is in 1936 duidelijk sprake van een omslag in zijn denken over het nazi-regime. Van der Minne-Buma is net zo enthousiast over het verblijf in Hamburg en over de prestaties van het regime, zo blijkt uit een dankwoord van haar hand in het archief van Tresoar: '[...] Wir haben gesehen dass das ganze deutsche Volk sich mühe gibt ein einziges, frohes, arbeitsfreudiges und kräftiges Volkstum zu verwirklichen. Ich wünsche dessen Führer glück mit diesem Erfolg seines Schaffens. Eala fria Fresena A. van der Minne Buma'. Als 'voorvechters van de Friese zaak' belanden Schuutmaker

en Van der Minne-Buma steeds verder in troebel water. Alle goede bedoelingen ten spijt, collaboreren ze in de Tweede Wereldoorlog met de bezetter. Hun dubieuze handelen wordt na de oorlog al snel 'vergeven en vergeten'. Als grootheden, respectievelijk in de Friese toneelwereld en de Friese beweging, worden ze bij leven en overlijden geëerd en herdacht. Hun reis naar Duitsland, en de promotie van de *Skotse Trije* op Hitlers Olympische Spelen in 1936 in Berlijn, vormen curieuze voetnoten bij twee invloedrijke, naar de achtergrond verdwenen Friese levens. De gewetensvragen waar ze in de aanloop naar de oorlog voor stonden, zijn nog altijd het bestuderen waard.

Afgraving van de terp Burmania te Ferwerd. Vooraan met zijn meetlat staat terpbaas Keimpe Reitsma. (Fries Museum)

Reitsma's meetlat

Veel mensen denken dat een terp een steile heuvel is met daarbovenop een kerk of enkele gebouwen. Dit beeld is te zien is op twee schoolplaten die voor de oorlog op veel scholen hingen met daarop of Hegebeintum of de berg Sion bij Dokkum. Het is zonder meer een pittoresk en opvallend beeld in het landschap. Maar een gave terp heeft een geleidelijke helling omhoog en is ook in ons vlakke land erg moeilijk op beeld vast te leggen.

Het bezoekerscentrum Hegebeintum stelt zich tot doel om het verhaal van de terpen te presenteren. Het werd onlangs verrast met een bijzondere aanwinst: een twee meter lange stok met maatverdeling waaraan de onderste vijftig centimeter ontbrak. Op het oog niets bijzonders. De stok, die enige tijd diende om een bonenstruik recht te houden, zou op een rommelmarkt niemand opvallen. Toch was het bezoekerscentrum er erg blij mee, want het is een zeer zeldzaam object, waarvan er in Noord-Nederland geen tweede is. De kracht van een museale presentatie is gelegen in het tonen van originele voorwerpen die passen bij het verhaal van het museum. In Hegebeintum is dat het verhaal van het afgraven van terpen in het algemeen en die van Hegebeintum in het bijzonder. Als gevolg van de grootschalige afgraving is van de terp eigenlijk enkel een ruïne overgebleven. Naast foto's is er nauwelijks gereedschap bewaard gebleven dat echt bij de afgraving gebruikt is. De meetlat is gebruikt door Keimpe Reitsma. Als terpbaas gaf hij eind 19de, begin 20ste eeuw leiding aan de arbeiders die de terp afgroeven en de grond in kipkarren wierpen om afgevoerd te worden. De afgraving ging in smalle stroken van zo'n 1,5 à 2 meter. Met de meetstok kon de beoogde strook makkelijk afgetekend worden. De Burmaniaterp van Ferwerd werd vanaf 1907 door Reitsma ter hand genomen. Hij staat ermee op de foto. Zoon Pieter gebruikte de stok later ook. Zijn kleinzoon Thomas Reitsma uit Feanwâlden schonk de stok aan Hegebeintum. Hij vertelde dat de laatste commerciële afgraving door zijn familie uiteindelijk stil kwam te liggen,

omdat de Duitsers in de oorlog op een oud paard na, alle paarden van zijn vader in beslag namen.

Na de Tweede Wereldoorlog is het gedaan met het afgraven. Noord-Nederland blijft achter met een groot aantal ruïnes. Van sommige terpen is enkel de laag gelegen grond nog bruikbaar als ijsbaan. Met de opwarming van de aarde zal ook dat gebruik gaan verdwijnen. <

Thomas Reitsma met zijn vrouw bij de overdracht van de meetlat. (Foto auteur)

> Verder lezen?

• **Jelle Arjaans**, 'De meetlat van Reitsma' in: Annet Nieuwhof & Albert Buursma (red.) *Van Drenthe tot aan 't wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland*. Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 104, 2023 (237-246)

Onder de titel 'Naburen' werpt **Egge Knol** (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij is oud-conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst in het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Bouwina Meindertsma, de onverschrokken

In het boek *Vrouwen van het Friese verzet. Gevecht op vele fronten* richt Hessel de Walle de blik op de levens van 32 vrouwen die in Friesland betrokken waren bij het verzet tegen de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tientallen vrouwen speelden als koerierster, pilotenhelpster, chauffeur, spionne of anderszins een rol in het Friese verzet, maar in de traditionele verzetsliteratuur bleef het beeld over die vrouwen veelal beperkt tot dat van de koerierster. De auteur toont aan dat hun betrokkenheid vaak veel verder ging. In *Fryslân* een voorpublicatie uit dit boek over één van hen, de onverschrokken Bouwina Meindertsma (1901-1993) die als enige vrouw direct bij gewapende acties van de Friese KP betrokken was.

Ze wordt op 14 december 1901 in Witmarsum als Bouwina Maria geboren, roepnaam Bouwina. Ze is de dochter van Rigdje Koopmans en gereformeerde predikant Meindert Meindertsma. Bouwina groeit op in een gezin van acht kinderen, van wie zij de op één na jongste is. Naast haar telt het gezin drie zoons en vier dochters - van wie er drie jong overlijden. Vader Meindert is tot 1900 predikant in het Groningse Oldekerk. Daarna staat hij tien jaar op de kansel in Witmarsum. Bouwina brengt haar prille kinderjaren dus door in dat dorp in Friesland. Tot aan zijn emeritaat vervult haar vader het ambt in Leek.

Onheil

Haar vader heeft het niet breed genoeg om zijn kinderen veel opleiding te bieden. Bouwina springt gewoon haar moeder bij in de huishouding. Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog teisteren de Spaanse griep en tuberculose Nederland. Ook aan de familie Meindertsma gaat het onheil niet voorbij. Zo overlijdt in 1919 de vrouw haar tweede broer.

Als vrouwelijke KP'er neemt ze deel aan gewapende acties

Hij blijft achter met twee jonge zoontjes. Bouwina neemt ze onder haar hoede, totdat haar broer - inmiddels geëmigreerd naar de Verenigde Staten - ze weer op komt halen. Bouwina zelf blijft ongehuwd. Ze heeft andere plannen. Op wat oudere leeftijd - ruim twintig - volgt ze een opleiding bij het Groninger Academisch Ziekenhuis. In 1927 slaagt ze daar voor het diploma Ziekenverpleging A. In augustus 1931 volgt haar benoeming tot wijkverpleegster van het Groene Kruis voor het rayon Arum-Achlum-Kimswerd, een voor haar vertrouwde omgeving uit haar vroege jeugd. Ze begint er tegelijk met de nieuwe huisarts en vestigt zich in Arum in het gebouw van het Groene Kruis. Ondertussen gaat ze door met haar studie en haalt in september het examen kraamverpleegster. In de jaren erna komt er af en toe weer een diploma bij. Ze heeft haar roeping gevonden en doet haar werk meer dan goed, want regelmatig staan er in die jaren in de lokale bladen dankbetuigingen.

Het eerste jaar doet ze alles op de fiets en later op de motor, maar vanaf oktober 1932 beschikt ze over een kleine Ford. Geen luxe in haar geval, want jaarlijks legt ze in haar rayon zo'n tweeduizend bezoeken af. Een vrouw achter het stuur is in die jaren een bijzonderheid en een vrouw op een motor nog meer, maar Bouwina draait haar hand er niet voor om. Voor haar werk legt Bouwina voor een bedrag van twee

Bouwina Meindertsma
als wijkverpleegster.

In 1932 kreeg Bouwina Meindertsma een Ford, waarmee ze de huisbezoeken in haar rayon aflegde.

gulden vijftig ook overledenen af. Dat geld gaat naar de vereniging het Groene Kruis. In 1939 weet ze na langdurige mond-op-mondbeademing een bijna verdrongen kind weer tot leven te wekken.

‘Felle tante’

In het dorp en omgeving staat ze bekend als een ‘felle tante’ die zich door niets en niemand de wet laat voorschrijven, ook niet door de huisarts. Die laat eerder zijn oren hangen naar haar vakkundige oordeel. Ze is een vrouw die zich helemaal op haar werk toelegt en ze weet in haar rayon groot gezag te verwerven.

Publiek geheim is haar verhouding met Klaaske Elgersma (1904-1961), die in die jaren eerst als schooljuffrouw in Witmarsum en vanaf 1933 als inspectrice voor een verzekeringsmaatschappij werkt en in Arum woont. Echt samenwonen kan niet in die jaren, maar het ontgaat niemand dat Klaaske in die jaren regelmatig in het Groene Kruisgebouw te vinden is. Het is de Arumers duidelijk dat er *gjin manljus*-

De groep-Lever na de oorlog. Achter Piet Faber (derde van rechts) en op de onderste rij een portret van Jan Lever.

fleis aan beide froulju sit. Bouwina geniet evenwel zoveel aanzien in het dorp dat niemand er een woord aan vuil maakt.

In de oorlog kiest Bouwina partij tegen de Duitsers. Ze laat het in haar afkeer van de bezetter niet bij loze woorden en raakt daadwerkelijk bij het verzet betrokken. Als vrouwelijke KP'er neemt ze zelfs deel aan enkele gewapende acties, in Friesland eigenlijk strikt voorbehouden aan mannen. Al vroeg in 1943 werkt ze samen met de gereformeerde dominee Touwen (1894-1944) van Makkum, leider van de lokale LO. Hij slaagt erin verscheidene Joden in zijn rayon te laten onderduiken en Bouwina is een van zijn nauwste medewerkers. Zij speelt de Joden onder meer door aan de groep-Lever in Sneek. Ergens halverwege 1943 stelt Bouwina Piet Faber aan de groep-Lever voor. Hij was politieagent in Dokkum en is met wapen en al bij haar in Arum ondergedoken. Piet heeft verkering met Joukje, een jongere zuster van Klaaske. Faber sluit zich aan bij de groep-Lever en dat wordt de opmaat naar de distributiekraak van deze groep.

Oldsmobile

Na een eerste overval eind juli 1943 op distributieambtenaren in het Friese Zurich beseffen de mannen van de groep-Lever dat de auto die ze af en toe kunnen lenen te klein is voor dit werk. Ze konden alle geroofde bescheiden maar nauwelijks bergen. Een tijdje na deze overval krijgen ze een tip van marechaussee Oppewal uit Franeker. Hij weet een geschikte auto te staan, de wagen van een Duitsgezinde veehouder. Het gaat om een grote Oldsmobile uit 1936. Samen met de groep KP'ers uit Sneek steelt Bouwina midden in de nacht deze auto. Omdat er geen accu in zit moeten ze de auto wegslepen. De mannen hebben een beroep gedaan op Bouwina omdat die vanwege haar werk nog een auto (en benzine) heeft en ook in de donkere uren op straat mag zijn. De betrokken KP'ers spreken jaren later nog hun onverholten bewondering uit voor deze kranige vrouw.

Mislukte kraak

De gekaapte Oldsmobile wordt in de nacht van 15 op 16 september 1943 voor het eerst gebruikt voor een geplande kraak van het distributiekantoor van Burgum. Ze willen de klus klaren met twee auto's. Daarom is Bouwina, naast een stel mannelijke KP'ers, opnieuw van de partij. Omdat ze haar auto niet wil uitlenen, bestuurt ze ook deze keer zelf haar Ford. Helaas loopt de kraak op niets uit. De conciërge is niet op de hoogte van de plannen en weigert de sleutels af te geven.

Na de mislukte kraak in Burgum verdwijnt Bouwina bij de KP uit beeld. Mogelijk heeft dit te maken met een actie van de SD acht weken later. Die doet in de nacht van 16 op 17 november 1943 een inval bij de familie Lever in Sneek. Joukje Elgersma verblijft daar op dat moment met haar ver-

loofde Piet Faber en is een van de mensen die de Duitsers inrekenen. Ze zit enige weken vast, maar wordt dan weer vrijgelaten. Het een en ander heeft tot gevolg dat de KP Sneek uiteenspat en de leden zich in alle in alle richtingen verspreiden. Bouwina is zo haar aanknopingspunt binnen het gewapende verzet kwijt. Ze blijft later in de oorlog wel betrokken bij LO-activiteiten. Zo verbergt ze regelmatig onderduikers in het kantoor van het Groene Kruis te Arum. De Duitsers gaan er bij huiszoekingen vanuit dat wijkverpleegsters zich niet met zulke zaken bezighouden en slaan het kantoor altijd over. Ook vangt ze er naar verluidt regelmatig koeriers op.

Arrestatie van Klaaske

In de oorlog werkt haar vriendin Klaaske Elgersma vanuit Arum voor spaarverzekering NCV als inspectrice voor het noorden. Waarschijnlijk is ook zij betrokken bij de illegale activiteiten van haar vriendin Bouwina. Klaaske wordt begin juni 1944 in de stad Groningen gearresteerd wegens illegaal werk en zit enige tijd gevangen in kamp Vught.

Ze verbergt onderduikers in het Groene Kruisgebouw

Begin september van dat jaar wordt ze overgebracht naar concentratiekamp Ravensbrück, waar ze een vreselijke tijd doorbrengt. Eind april 1945 hoort ze bij de groep vrouwen die door het Zweedse Rode Kruis geëvacueerd worden naar Malmö. Pas eind augustus keert ze terug naar Nederland. Na de arrestatie van haar vriendin verdwijnt Bouwina zelf ook enige tijd van het toneel en ze gaat een paar maanden aan de slag in de ziekenhuizen van Beverwijk en Arnhem. Als de lucht weer geklaard lijkt, keert ze terug naar haar post in Arum.

Vrijmaking

Bouwina's verzet richt zich ondertussen niet alleen op de Duitsers. In augustus 1944 splitst een deel van de Gereformeerde Kerken zich onder leiding van professor Schilder af onder de naam 'Gereformeerde Kerken onderhoudende art. 31 K.O.' Bouwina sluit zich er bij aan. Voorbereidende gesprekken vinden zelfs bij haar thuis plaats in het gebouw van het Groene Kruis.

De kerscheuring komt op een ongelukkig moment. De Duitse terreur is dat najaar juist op zijn hevigst. De scheuring veroorzaakt veel ellende in de hechte gereformeerde gemeenschap. Feitelijk ontstaat er een nieuwe, vrijgemaakte zuil. Families en soms zelfs gezinnen vallen er door uiteen.

Bij Bouwina gebeurt dat laatste niet. Hoewel haar ouders en de rest van het gezin haar stap niet volgen, houdt ze het contact met haar 'gewoon' gereformeerde familie levend.

Vrouwen van het Friese verzet

Het boek van Hessel de Walle portretteert tweeëndertig vrouwen die in Friesland betrokken waren bij het verzet tegen de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor een deel zijn ze afkomstig uit deze provincie, maar voor een deel ook uit de rest van Nederland. Deze vrouwen moesten in de oorlog het hoofd bieden aan een wrede bezetter en daarnaast opboksen tegen een maatschappij waarin ze geacht werden de tweede viool te spelen in huwelijk, opleiding en werk. De vrouwen van het Friese verzet waren strijdbare dames die verzet pleegden

op verschillende fronten. De auteur wil niet alleen laten zien hoe het ze in de Tweede Wereldoorlog vergaan is, maar ook in de periode ervoor en daarna. Hij schetst een beeld van de omstandigheden waaronder ze opgroeiden, hoe deze omstandigheden gaandeweg veranderden en hoe de vrouwen omgingen met hun positie in een door mannen gedomineerde maatschappij.

Ook in Arum zelf hebben mensen zoveel respect voor haar dat het niemand in de weg lijkt te zitten. Zelf zet ze principieel nooit meer een voet in de (synodaal-)gereformeerde kerk.

In Arum gaat ze met de voor haar gebruikelijke gedrevenheid aan de slag en richt ze met een paar broeders en zusters de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk van Arum op. De kerkdiensten organiseert ze bij haar thuis in het Groene Kruisgebouw aan de Sportlaan.

Het is een opvallende, maar ook karakteristieke keus van deze vrouw, die gewend lijkt haar eigen koers te varen. Ze had in de reguliere kerk geen stemrecht en nu heeft ze zelf de touwtjes in handen. Het nieuwe kerkgenootschap mag in zekere zin strenger in de leer zijn jegens haar geaardheid, maar biedt haar aan de andere kant meer vrijheid.

Na de oorlog

In Arum maakt ze haar vijfentwintig jarig jubileum vol. Dan wordt ze in 1956 directrice van een verpleeghuis in Groningen. Ze gaat er in hetzelfde huis wonen als haar vriendin Klaaske. Een jaar na het vroegtijdig overlijden van Klaaske eind 1961, gaat ze met pensioen. De laatste jaren van haar leven slijt ze in Apeldoorn, waar veel vriendinnen van haar wonen. Als ze overlijdt, laat ze zich begraven op Selwerderhof in Groningen, in hetzelfde graf als haar vriendin Klaaske Elgersma. Een veelzeggende daad in ondertussen veranderde tijden. <

Penning die Bouwina Meindertsma kreeg voor haar 25-jarig jubileum als zuster.

> Verder lezen?

- **Vrouwen van het Friese verzet: gevecht op vele fronten**
Hessel de Walle
Wijdemeer, Dokkum, 2024
400 p. | € 35
isbn 9789083344843

Hessel de Walle [1958] schreef verschillende (oorlogs)boeken, waaronder *Friezen uit vroeger eeuwen* [2007], *De mannen van de overval* [2019] en *Piet Oberman, de man en de mythe* [2022]. Op 12 april verschijnt *Vrouwen van het Friese verzet: gevecht op vele fronten*.

Geborgen verleden

Na het wegpompen van ruim vier miljoen liter water kwam begin september 2023 ten zuiden van Breezanddijk een klein stukje bodem van het IJsselmeer droog te liggen. In vier weken tijd werden de restanten geborgen van een Britse Lancaster bommenwerper die daar in juni 1943 neerstortte. De bodem gaf niet alleen onderdelen van het vliegtuig prijs, maar ook stoffelijke resten van drie bemanningsleden. Met de vondst van de vermisten is het hoofddoel van de vliegtuigberging behaald; voor de nabestaanden is er eindelijk duidelijkheid over het lot van de bemanning. Een reconstructie van die fatale laatste vlucht van Lancaster ED603 en de berging tachtig jaar later.

Wrak van de Lancaster ED603. [Bergingsdienst CLSK / Coen Cornelissen]

Aan de berging van het wrak van de Lancaster gaat een lange geschiedenis vooraf. Al in 1995 blijven de netten van de Volendamse viskotter VD-64 hangen achter de resten van het vliegtuig. Kort na de vondst wijst historisch onderzoek, aan de hand van een opgedoken registratieplaatje van een van de motoren, uit dat het om de ED603 moet gaan; een bommenwerper die op 13 juni 1943 is neergestort en waarvan drie bemanningsleden nog worden vermist.

Een berging van het wrak is in die jaren geen vanzelfsprekendheid. De kosten komen voor een belangrijk deel op het conto van gemeenten die daartoe vaak onvoldoende draagkrachtig zijn. Ook bij Lancaster ED603 is dat zo. Een verzoek van particulieren om het vliegtuig boven water te halen wordt in 2007-2008 door de toenmalige gemeente Wûnseradiel afgewezen.

Nadat begin 2017 ook een tweede bergingsverzoek op niets is uitgelopen, biedt het Nationaal Programma Berging Vliegtuigwrakken een jaar later nieuwe kansen. Het mede op initiatief van amateurhistorici tot stand gekomen programma zorgt ervoor dat de opgravingskosten van vliegtuigen voortaan volledig door de rijksoverheid worden gefinancierd als aanwezigheid van stoffelijke resten van bemanningsleden aannemelijk is. Dit nieuwe beleid zorgt ervoor dat de geraamde kosten van de berging (ruim 1,8 miljoen euro) voor de gemeente Súdwest-Fryslân niet langer een belemmering vormen.

Parallel aan de maandenlange technische voorbereiding van de vliegtuigberging loopt het onderzoek van de Stichting Missing Airmen Memorial Foundation (SMAMF) naar de laatste vlucht van de ED603, de bemanningsleden en hun nabestaanden.

Op 5 maart 1943 begint de Royal Air Force een groot lucht-offensief tegen de Duitse industrie in het Rijn- en Ruhrgebied. Tot eind juli worden zesentwintig doelen aangevallen in steden als Dortmund, Essen, Duisburg, Gelsenkirchen, Keulen en Düsseldorf. In deze regio zijn veel fabrieken gevestigd die staal, wapens en brandstoffen produceren voor het Duitse leger.

Bochum

In de late avond van 12 juni 1943 zetten honderden vliegtuigen vanuit Engeland koers naar Bochum. Tussen 01.11 en 01.54 uur verschijnen op Pinksterzondag 13 juni in totaal 430 bommenwerpers van de Royal Air Force boven de stad. In ruim veertig minuten wordt 134 ton aan explosieven en brandbommen boven Bochum afgeworpen. Het aanvalsrapport, dat de RAF later opmaakt, vermeldt: 'Much destruction was caused in the centre of the town, where 130 acres were devastated and 9 industries (3 of the first priority) sustained considerable damage. Military installations and transport facilities also suffered.'

Aan boord van de ED603 zijn zeven jonge bemanningsleden

Achter de cijfers schuilt een tragedie voor de bevolking van Bochum. Ten minste 350 inwoners komen bij het bombardement om het leven, 1365 gebouwen gaan geheel in vlammen op of raken zwaar beschadigd. Duizenden inwoners raken dakloos en moeten noodgedwongen in openbare gebouwen of bij familie worden ondergebracht. Het blussen van de branden neemt dagen in beslag.

'Most experienced'

Een van de bommenwerpers die aan de luchtaanval op Bochum deelneemt, is Lancaster ED603. Het toestel is net bij No. 83 Squadron afgeleverd en begint aan zijn *maiden flight* als het om 23.01 uur over de startbaan van Wyton rolt. De ED603 heeft een bommenlading van vier Target Indicators (lichtfakkels), een zware 'cookie' van 4000 lbs, vier bommen van 1000 lbs en acht bommen van 500 lbs aan boord (1 lbs, ofwel oude Engelse 'pound' als massa-eenheid = 0,453 kg, red.). Het vliegtuig volgt een koers naar Texel om via Zwolle, Nijverdal, Enschede en Coesfeld het Ruhrgebied te bereiken. De retourvlucht volgt dezelfde lijn in omgekeerde richting. Aan boord van de ED603 zijn zeven jonge bemanningsleden. De piloot is de 25-jarige Engelsman Eric Arthur Tilbury die er al 41 operationele vluchten op heeft zitten. Zijn laatste tien vluchten bij No. 83 Squadron maakt hij met zes andere RAF-veteranen. 'This crew was one of my most experienced ones', schrijft de commandant van No. 83 Squadron aan het Air Ministry in Londen. Daarmee doet hij recht aan de lange staat van dienst van de bemanning.

Eric Arthur Tilbury.
(Collectie SMAMF)

Charles Sprack,
rugkoepelschutter.
(Collectie SMAMF)

Arthur Smart,
boordwerktuigkundige.
(Collectie SMAMF)

Raymond Edward
Moore met zijn ouders
na de uitreiking van de
Distinguished Flying Medal
op Buckingham Palace.
Hij was als radiotelegrafist
mee op de missie.
(Collectie SMAMF)

Charles Sprack (*1919), de rugkoepelschutter, spant wat dit betreft de kroon en maakt op 12-13 juni 1943 zijn vijfenvijftigste operationele vlucht. Ook de anderen hebben allemaal dertig vluchten of meer voltooid. Dit is een unicum, de kans op het overleven van dat laatste aantal bombardementsmissies is in 1943 slechts zo'n twintig procent. Evenals radiotelegrafist Raymond Edward Moore (*1922) en boordwerktuigkundige Arthur Bertram Smart (*1914) is *Pilot-Officer* Sprack onderscheiden met de prestigieuze *Distinguished Flying Medal*. Naast zes Britten maakt ook een Canadees, de 20-jarige bommenrichter Arthur Gordon Fletcher, deel uit van de crew.

'Schicksal unbekannt'

De retourvlucht van de ED603 over Nederland gaat aan de Duitsers niet onopgemerkt voorbij. In het land staan meerde-

Scherf van de H2S radar dat is teruggevonden.
[Collectie SMAMF]

re radarinstallaties waarmee de geallieerde bommenwerpers kunnen worden gevolgd. Als Eric Tilbury boven het noordelijke deel van het IJsselmeer terug naar Engeland vliegt, wordt zijn Lancaster waargenomen door de radarstations 'Eisbär' bij Sondel en 'Hering' bij Medemblik. De radargegevens helpen de Duitse piloot Rudolf Sigmund (1915-1943) om de ED603 te kunnen onderscheppen. Net na tweeën weet hij met het boordgeschut van zijn Messerschmitt Bf-110 de Lancaster op ongeveer 5800 meter hoogte neer te schieten. '02,11 Uhr Abschuss 1 Lancaster 15 km nordostw. Oosterland ins Ysselmeer durch Nachtjäger; Schicksal der Besatzung unbekannt' meldt een Duits logboek.

Rudolf Sigmund behoort in juni 1943 tot de meest ervaren piloten van het Duitse Nachtjagdgeschwader 1. Die eenheid is vanaf oktober 1942 in Noord-Nederland gestationeerd en opereert vanaf de vliegvelden Leeuwarden en Bergen (Noord-Holland). Mede door de uitstekende samenwerking met de radarstations zijn de onderscheppingsjagers een gevreesde tegenstander van de Royal Air Force. In de oorlogsjaren weten de 'Leeuwarder' nachtjagers minimaal 370 toestellen neer te schieten. *Hauptmann* Sigmund laat zich daarbij niet onbetuigd. De ED603 is zijn zeventiende luchtoverwinning.

I always lived in hopes...

In de loop van 13 juni 1943 wordt duidelijk dat zich in de nachtelijke uren een drama moet hebben afgespeeld. De ED603 keert niet terug op Wyton en de klerk van No. 83 Squadron rest niets anders dan het onheilspellende 'this aircraft failed to return' in het logboek te noteren. Als 's middags de reddingsboot 'C.A. den Tex' vanuit Hindeloopen het IJsselmeer op gaat, worden alleen nog een lege reddingsboot, een paar

vliegeniershandschoenen en wat drijvend wrakhout gevonden. Tilbury en zijn bemanning zijn die ochtend niet de enigen die hun thuisbasis niet meer bereiken. Bij de luchtaanval op Bochum gaan 24 vliegtuigen van de RAF verloren. Dat is 4,8 procent van het totale aantal bommenwerpers dat in de avond van 12 juni 1943 is opgestegen.

Een week na de crash worden de gruwelijke gevolgen van het treffen tussen Rudolf Sigmund en Lancaster ED603 duidelijker zichtbaar. Op 20 juni 1943 spoelt een eerste lichaam aan op tweehonderd meter afstand van een Duitse observatiepost langs het IJsselmeer bij Workum. Uit zijn kleding wordt duidelijk dat het om een Canadese *Flight-Sergeant* en bommenrichter moet gaan, maar de Duitsers slagen er niet in zijn naam te achterhalen. Pas in 1947 krijgt het stoffelijk overschot – dat een dag na de vondst naamloos op de algemene begraafplaats van Workum wordt begraven – zijn identiteit terug: Arthur Gordon Fletcher. Een vergelijking van het gebit van de tot dan toe onbekende dode met Fletchers tandartsgegevens levert het onweerlegbare bewijs.

Gordon Fletcher is niet het enige bemanningslid dat wordt teruggevonden. Op 22 juni 1943 spoelen op één dag nog drie stoffelijke overschotten aan op de Friese kust, sommige met hun ongeopende parachute nog om. Hun namen kunnen aan de hand van identiteitsplaatjes gemakkelijk worden vastgesteld. Piloot Eric Tilbury en navigator Harold Howsam (*1916) krijgen op 23 juni een laatste rustplaats op de begraafplaatsen van Staveren en Workum. Staartschutter Gordon Sugar (*1921) wordt ter aarde besteld op het kerkhof van de Sint Gertrudiskerk in Hindeloopen.

Moore, Smart en Sprack vinden hun graf onder de golven van het IJsselmeer

Voor de nabestaanden begint in juni 1943 een lange periode van onzekerheid. De vliegeniers worden door de RAF aanvankelijk als vermist beschouwd. Eind september 1946 wordt na onderzoek van de graven pas definitief bevestigd waar zij zijn begraven en vervliegt iedere hoop op terugkeer. Dora Tilbury, Erics moeder, schrijft de RAF: 'It's certainly more comforting to know his last resting place, although I always lived in hopes of his someday return to me.'

Nieuwe hoop

De lichamen van Moore, Smart en Sprack spoelen in de weken na de crash van de ED603 niet aan. Zij blijven achter in het vliegtuig en vinden hun graf onder de golven van het IJsselmeer. Bij de Britse instanties staan ze vanaf de crashdatum als vermist te boek, evenals circa 220 andere geallieerde vliegeniers die in het meer zijn neergestort en nooit zijn teruggevonden.

Geallieerde graven in Workum, kort na de bevrijding.

Pathfinders

Voor geallieerde vliegtuigbemanningen is het vinden van aanvalsdoe-
len in de eerste oorlogsjaren een lastige opgave. In Duitsland en de be-
zette landen zijn strenge verduisteringsmaatregelen van kracht waar-
door steden en dorpen vanuit de lucht 's nachts niet te herkennen zijn.
Ook dikke bewolking, mist en moedwillig veroorzaakte rookgordijnen
zorgen er soms voor dat doelen niet zijn te lokaliseren. Het komt gere-
geld voor dat vliegtuigen terugkeren zonder dat zij hun bommen op de
aangewezen plek hebben afgeworpen. In augustus 1942 stelt de RAF
daarom de *Pathfinder Force* samen. De meest ervaren bemannings-
leden worden uitgezocht voor deze eenheid die ervoor moet zorgen
dat de doelen duidelijk worden gemarkeerd. De Pathfinders vliegen

als eerste naar een te bombarderen stad en werpen hun lichtfakkels
en bommen zo nauwkeurig mogelijk af. De vaak honderden bommen-
werpers die volgen, kunnen afgaan op de fakkels en branden die ze al
op grote afstand kunnen waarnemen. Lancaster ED603 behoort tot
de *Pathfinder Force*. Het vliegtuig is ingedeeld bij No. 83 Squadron
dat sinds het najaar van 1942 het vliegveld Wyton bij Cambridge als
thuisbasis heeft. Door zijn verharde start- en landingsbanen is dat bij
uitstek geschikt voor de zware viermotorige Lancaster bommenwer-
pers van het squadron. Bij het lokaliseren van de doelen maken de
Pathfinders steeds gebruik van de nieuwste radartechniek. ED603
wordt in juni 1943 uitgerust met een H2S-radarapparaat. Daarmee is
het zelfs bij bewolking mogelijk patronen op de grond te herkennen.

Nadat de Volendamse vissers in 1995 toevallig op het wrak
van de ED603 zijn gestuit, is van grafrust voor het drielat
geen sprake meer. De restanten van het vliegtuig worden
in de jaren daarna herhaaldelijk door amateurduikers
bezocht waarbij veel materiaal illegaal naar de oppervlakte
wordt gehesen. Bij de berging in 2023 wordt nog maar zo'n
veertig procent van de Lancaster aangetroffen. Belangrijke
onderdelen, zoals drie van de vier vliegtuigmotoren en de
stoel van piloot Tilbury, blijken al eerder te zijn verwijderd.
Ondanks de serieuze verstoring van het wrak blijft steeds
de hoop bestaan dat zich tussen de nog wel aanwezige de-
len ook menselijke resten bevinden. Die hoop wordt realiteit
wanneer amateurduikers in 2016 tijdens het schoonmaken
van hun vondsten inderdaad botfragmenten aantreffen.
Na een maandenlang traject van vergunningverlening en
besteksvoorbereiding worden de eerste wrakdelen van
Lancaster ED603 op maandag 4 september 2023 door
personeel van de Bergingsdienst van de Koninklijke Lucht-
macht en aannemer Leemans Speciaalwerken uitgegraven.
Al binnen enkele dagen worden menselijke overblijfselen
gevonden en blijkt dat de inspanningen niet voor niets zijn.
Inmiddels is duidelijk dat op de IJsselmeerbodem botresten
van alle drie de vermisten zijn aangetroffen, evenals enkele
persoonlijke bezittingen van Raymond Edward Moore en
Arthur Bertram Smart, zoals hun zilveren sigarettenkokers
met geïnscribeerde initialen.

De vondst van de vermisten markeert voor de nabestaan-
den het einde van tachtig jaar onzekerheid. 'What wonderful
news and it leaves me feeling quite emotional. Obviously I
never knew Charles but to realise what he did and that he
can now definitely be accounted for is amazing', schrijft een
familielid van Sprack aan de SMAMF. Van de andere nabe-
staanden worden soortgelijke reacties ontvangen.

Op 13 en 14 september 2023 bezoekt een groep van dertig
familieleden van de ED603-bemanning op uitnodiging
van de gemeente Súdwest-Fryslân de begraafplaatsen in
Hindeloopen, Staveren en Workum en de bergingslocatie op
het IJsselmeer. Tegelijkertijd wordt op Kornwerderzand een

Minister Ollongren woonde
de herdenkingsceremonie
in september 2023 bij.
(Gemeente Súdwest-
Fryslân)

informatiemarkt over de vliegtuigberging georganiseerd die
door honderden belangstellenden wordt bezocht. School-
kinderen uit de omgeving volgen een educatief programma
rondom de berging en in binnen- en buitenland staat de
opgraving van het vliegtuig in de belangstelling van de pers
en documentairemakers.

De archeologische vondsten die op Kornwerderzand aan
het publiek worden getoond geven meer duidelijkheid over
de laatste momenten van de ED603. Brand- en smeltsporen
op de wrakstukken wijzen op een felle brand aan boord die
aan een crash met hoge snelheid vooraf moet zijn gegaan.
'It's really overwhelming in some respects and I really
appreciate being given the opportunity to see it', zegt een
neef van Gordon Fletcher kort nadat hij bij de stand van de
Luchtmacht Bergingsdienst het richtvizier heeft vastgehou-
den waardoor zijn oom op die fatale 13de juni 1943 voor het
laatst heeft gekeken.

Met het opdiepen van Lancaster ED603 zijn de tastbare
resten van een lang verborgen verleden geborgen. Het sluit-
stuk van de bergingsoperatie en de kroon op het werk van
het bergingsteam vormt de herbegraving van de stoffelijke
resten van de drie voorheen vermiste bemanningsleden, die
in de komende maanden moet gaan plaatsvinden. <

> Verder lezen?

- <https://geborgenvrleden.nl/>
- <https://luchtoorlogfriesland.nl/>
- <https://studiegroepluchtoorlog.nl/>

Over de berging is een Fryslân-
DOK gemaakt, die binnenkort
te zien is op NP02 en bij Omrop
Fryslân.

Alexander Tuinhout (Leeuwarden,
1977) is archivaris bij het
Historisch Centrum Leeuwarden
en secretaris van de Stichting
Missing Airmen Memorial
Foundation.

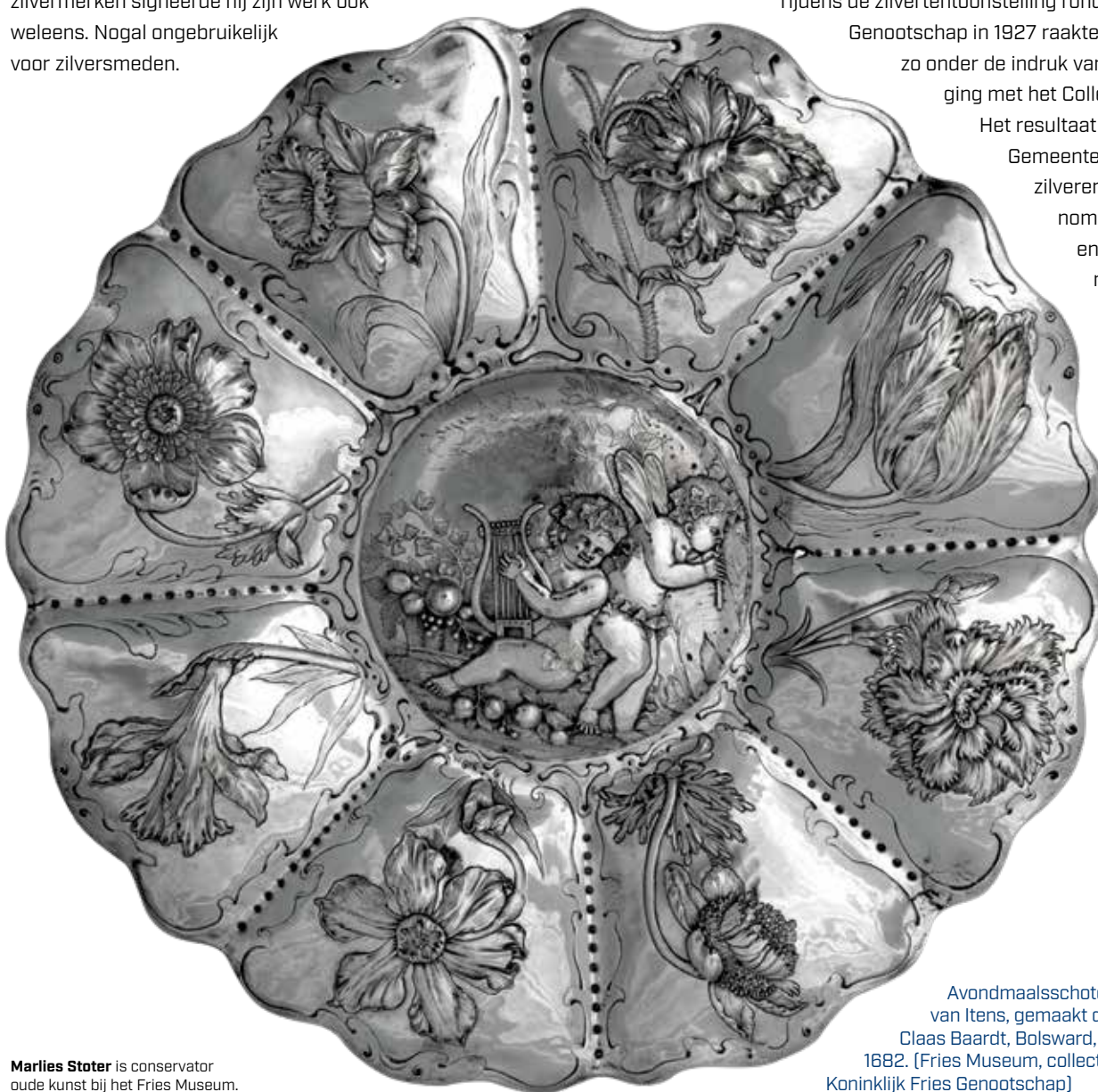
Voor de eeuwigheid bewaard

Op 17de-eeuwse geschilderde interieurs staan soms gelobde schalen vol exotisch fruit op tafel. In werkelijkheid zijn er niet zo gek veel van deze schalen bewaard. Het voordeel van zilver is dat het materiaal waardevast is maar dat is ook een nadeel. Een eigenaar kan het altijd laten smelten voor een modieuzer voorwerp of gewoon omzetten in baar geld.

Het allermooiste Friese exemplaar is bewaard gebleven in de kerk van Itens. Geboren als wereldlijk voorwerp heeft deze fruitschaal gelukkig een nieuwe rol als avondmaalschotel gekregen dankzij een onbekende, gulle gever. Itens ligt niet ver van Bolsward en daar woonde en werkte in de tweede helft van de 17de eeuw een van de beste zilversmeden van Nederland, Claas Baardt. Zelf wist Baardt ook dat hij boven het maaiveld uitstak, want naast de verplichte zilvermerken signeerde hij zijn werk ook weleens. Nogal ongebruikelijk voor zilversmeden.

In elke gesteelde, openstaande bloem etaleert Baardt zijn ongelooflijke vaardigheid als zilversmid. De anemonen, narcissen, de tulp en anjer roepen de vraag op of hij botanische tekeningen als voorbeeld had. Dankzij de spelende putti in het midden weten we, dat Baardt de nieuwste voorbeelden bij de hand had. Deze voorstelling is ontleend aan boeken uit 1665 en 1668 met prenten over de decoratie van het nieuwe stadhuis van Amsterdam, tegenwoordig het Paleis op de Dam.

Tijdens de zilvertentoonstelling rond het jubileum van het Fries Genootschap in 1927 raakte conservator Nanne Ottema zo onder de indruk van de schotel, dat hij in conclaaf ging met het College van Kerkvoogden in Itens. Het resultaat was een ruil: de Hervormde Gemeente kreeg in 1929 een compleet zilveren avondmaalstel van het gerenommeerde Van Kempen en Begeer en de antieke, fragiele schotel van meester-zilversmid Claas Baardt en een kleine zilveren beker uit 1658 gingen naar het Fries Museum. Ontroerend is, dat de namen van de mannen die dit kunstwerk aan ons durfden toevertrouwen, bewaard zijn: Tjeerd Hoekstra, werkman, Sybrandus J. Hiemstra, landbouwer en Tiete Goslinga, hoofd der school, allen wonende te Itens. <

Avondmaalsschotel van Itens, gemaakt door Claas Baardt, Bolsward, 1682. (Fries Museum, collectie Koninklijk Fries Genootschap)

Jacobus Smink ferstoarn

[Foto Tresoar]

Skriuwer en oersetter Jacobus Q. Smink is ein jannewaris op 69-jierrige leeftiid ferstoarn. Yn 2013 krige er de Gysbert Japicxpriis foar syn dichtbondel *Sandelfal*. Hy groeide op as boeresoan yn Sondel en wurke as dosint Nederlânsk. Yn 1972 debutearre er yn it literêre tydskrift *Hjir*. Hy sette ferskate wurken oer yn it Frysk, lykas *It Achterhûs*, *De lytse prins* en *Ranja de Rôversdochter*. www.tresoar.nl

Stúdzje Frysk

[Foto Tresoar]

Nei it ferskinen fan it KNAW-rapport oer de takomst fan de frisistyk wol de Rijksuniversiteit Groningen ûndersykje oft de stúdzje Frysk in plak krije kin op Campus Fryslan fan de RUG yn Ljouwert. Yn it rapport stiet it advys dat der wer sa gau mooglik in selsstannige universitêre bachelorstúdzje Frysk komme moat. Minister Dijkgraaf fan Underwiis hat 340.000 euro tasein foar

in stúdzje Frysk. Hy en de Twadde Keamer fine dat in stúdzje beskikber bliuwe moat en sichtberder wêze moat. Sûnt 2012 is it Frysk gjin selsstannige stúdzjerjochting, mar as 'Frisian track' in beheind ûnderdiel fan de bachelorstúdzje 'Minorities & Multilingualism'. De RUG hat besletten om mei yngong fan 2025 op te hâlden mei dy bachelorstúdzje. www.omropfryslan.nl

Filmbeelden Elfstedentocht 1942

[Beeld Fries Film & Audio Archief]

Bij het Fries Film & Audio Archief zijn nieuwe filmbeelden opgedoken van vrouwen - in mantels en rokken - tijdens hun deelname aan de Elfstedentocht van 1942. Op de beelden is de doorkomst van de schaatsers in Franeker op 22 januari te zien. Antje Schaap uit Wirdum is een van de vrouwen in beeld. De familie Sinnema heeft de beelden uit Franeker gemaakt.

Op een andere film die ook net ontdekt is, is te zien hoe de schaatsers aankomen in Leeuwarden. De eerste drie vrouwen krijgen bloemen. Dat zijn Antje Schaap, Wopkje Kooistra en Sjoerdje Faber. Voorzitter Mindert Hepkema van de Elfstedenvereniging zet ze in het zonnetje. Deze beelden zijn gemaakt door bekende amateurfilmer Rodenburg, die tijdens de oorlog de deportatie van zijn Joodse overburen stiekem heeft gefilmd. www.omropfryslan.nl

Kronieken doorzoekbaar

Tresoar heeft twintig oude Friese kronieken uit de periode tussen 1566 en 1899 online doorzoekbaar laten maken. Een kroniek is een chronologisch verhaal of een verzameling notities met historische feiten. Sommige van de Friese kronieken zijn eerder al in boekvorm uitgegeven, maar anderen bestonden alleen nog maar in handschrift. Deze documenten uit het archief zijn gescand en vervolgens getranscribeerd. Tresoar leverde de kronieken aan voor het landelijke digitaliseringsproject

Chronicle Novelty. In totaal zijn er 207 kroniektteksten online gezet, die nu makkelijk doorzoekbaar zijn. Aan de landelijke database is in totaal vijf jaar gewerkt. <https://kronieken.transkribus.eu/>

Vergeten boeken

[Foto Museum Martena]

Museum Martena in Franeker heeft in de eigen collectie een aantal vergeten boeken uit de 16de eeuw ontdekt. Ze waren van de laatste geestelijken van het cisterciënzer klooster Klaarkamp bij Rinsumageest. Voor zover bekend zijn dit de enige, hoofdzakelijk theologische, boeken uit de bibliotheek van het klooster. Ze zijn gedrukt tussen 1546 en 1561, maar ze zijn ingebonden met

afgedankte handschriften op perkament, die uit de 13de eeuw komen. www.omropfryslan.nl

Johan Frieswijk overleden

Op 6 maart is dr. Johan Frieswijk op 80-jarige leeftijd overleden. Hij was als historicus verbonden aan de universiteiten van Amsterdam en Groningen en van 1986 tot zijn pensionering in 2008 aan de Fryske Akademy. Hij publiceerde over arbeidersgeschiedenis en de Tweede Wereldoorlog. In 2003 kreeg hij de dr. Joast Halbertsmaprijs voor zijn gehele oeuvre. Voor *Fryslân* schreef hij vele artikelen, onder andere over Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

Film over nazi-jager Jack Kooistra

Over Jack Kooistra (1930) is de documentaire 'Hunting Jack' gemaakt. Kooistra spoorde tientallen oorlogsmisdadigers op en tekende verhalen van tienduizenden slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog op. Hij werkte als rechtbankjournalist, maar werd vooral beroemd als nazi-jager. Zijn bijnaam was de Friese Simon Wiesenthal. Hij had een belangrijke rol bij de opsporing van kampcommandant Herbertus Bikker en NSB'er Jacob Luitjens. Kooistra verzamelde 180.000 namen van oorlogsslachtoffers. Hij schreef alle gegevens op kaartjes, ook die van de Joodse slachtoffers. De documentaire is gemaakt door filmmaker Hidde de Vries. www.omropfryslan.nl

[Foto Omrop Fryslân]

Bezoekers Friese musea

Meer dan een miljoen mensen hebben het afgelopen jaar een bezoek gebracht aan een museum in Friesland. Daarmee komt het aantal voor het eerst sinds de coronacrisis weer boven een miljoen uit. Meerdere musea beleefden zelfs een recordjaar, zoals het Fries Scheepvaart Museum, Museum Dokkum, Museum Dr8888 en het Woudagemaal in Lemmer. En dat geldt ook voor het Koninklijke Eise Eisinga Planetarium in Franeker, dat in september de Werelderfgoedstatus kreeg. www.omropfryslan.nl

[Foto Omrop Fryslân]

Plaquette in Leeuwarden

OORLOGSDRAMA
In het pand Schrans 91 was destijds 'Wierde' genoemd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het pand een drukkerij van illegale kranten. Het pand is nu een museum.

Op 20 maart 1944 vond een Duitse inval plaats in de drukkerij van Tiede van der Weij in Leeuwarden, waar de illegale bladen *Trouw* en *Vrij Nederland* werden gedrukt. Vader Tiede en zijn zonen Pieter, Sjouke en Theun werden opgepakt en naar Duitse kampen vervoerd, waar ze alle vier wegens ontberingen zijn overgekomen. Om dit te herdenken is een plaquette onthuld op het pand aan de Schrans 91 door nazaten van de familie Van der Weij.

Onderzoek bij terpenhond

[Foto Fries Museum, collectie Koninklijk Fries Genootschap]

DNA-onderzoek moet uitwijzen hoe oud de terpenhond is die het Fries Museum in de collectie heeft. Archeoloog-onderzoeker Canan Çakırlar van de Rijksuniversiteit Groningen heeft monsters genomen van de vacht, huid en een tand van de hond die in het begin van de vorige eeuw gevonden is in de terp bij Ferwerd. Waarschijnlijk komt de hond uit de Middeleeuwen, maar zeker is dat niet. Het Fries Museum is van plan een reconstructie te laten maken. www.omropfryslan.nl

Markante persoonlijkheid of gereformeerde demagoog?

Oud-politicus, burgemeester en publicist Bearn Bilker beschrijft in *Een tussenweg is er niet - Biografie dominee J.H. Zelle (1907-1983)* het leven van deze excentrieke gereformeerde predikant. Al vanaf zijn jeugd maakten de donderpreken van Zelle diepe indruk op Bilker. Ook als volwassene woonde hij menig preek van deze ‘imponerende man’ bij. De sympathie voor deze dominee proef je door het boek, gelardeerd met veel anekdotes, heen. Het lijkt Bilker te weerhouden van kritische vragen, terwijl op het horkerige gedrag en egocentrische karakter van Zelle heel wat valt af te dingen.

Ds. J.H. Zelle stelde het gezelschap van vrouwen op prijs. [Album J.H. Zelle]

Al in 1947 zorgde de kandidaat Zelle op een ARP-bijeenkomst voor een rel in de opzwepende toespraak ‘Wat doen we met Soekarno als hij komt’. In tegenstelling tot Anton Mussert was Soekarno in zijn ogen de kogel nog niet waard. ‘Die verradt niet alleen Indië, maar ook ons vorstenhuis en onze jongens popelen naar het ogenblik wanneer het commando *Ruk aan en nu vooruit* klinkt.’ In een hoofdredactioneel van de *Leeuwarder Courant* werd de ARP verweten een spreker aan het woord te laten, die zulke onzin uitsprak en methoden hanteerde die op demagogie leek. Er kwamen verschillende klachten binnen over Zelle en in 1947 werd er een commissie van onderzoek ingesteld. Zijn gedrag werd als onwaardig en leugenachtig beoordeeld. Hij werd ongeschikt voor het ambt bevonden. Intellectueel gezien was hij gemakzuchtig. Met zijn simpele zwart-wit denken, duidelijke stellingnames en donderpreken sprak hij een grote groep aan. Uiteindelijk liet de classis hun ‘broeder’ niet vallen en in 1949 werd hij toegelaten tot het ambt en bevestigd als predikant in Rockanje (Zuid-Holland). Het werd een fiasco. Schrijver Maarten ‘t Hart, die zich

ontworsteld heeft aan het gereformeerde geloof, voerde de excentrieke dominee Zelle met korte broek en racefiets op als één van de twee hoofdpersonen in zijn deels autobiografische verhalenbundel *Het vrome volk*. Zijn typering is treffend: dominee zong boven de gemeente uit, deed aan sport, had een imponerende gestalte en hij kon zodanig preken dat je dat je hele leven niet meer vergat. Daar voegde ‘t Hart in zijn boek nog twee eigenschappen aan toe: drank en bezoek aan prostituees. Onjuist, maar er kleefte aan Zelle een vermoeden dat er aan hem een geheime kant zit. Zo had Zelle naar eigen zeggen nooit een cent te makken, terwijl hij met zijn preken en spreekbeurten veel geld bijverdiende. Regelmatig was dagenlang niet bekend waar hij was. Een vraag die door Bilker niet gesteld wordt: hield hij er heimelijk een dubbelleven op na? Hij beschrijft veel feiten en laat het oordeel aan de lezer.

Een tweede vraag die gesteld zou kunnen worden: werd het leven oprecht vanuit zijn geloof geleefd? Of preekte hij puur voor het geld? Waarom schonk hij niet een deel van het geld aan goede doelen? Bilker beschrijft hoe een bevriend echtpaar hem bevroeg, waarom hij soms vijf keer op een zondag preekte. Zelle antwoordde op indringende wijze: ‘Het is allemaal sensatie voor de mensen, ha, ha, ha.’ De biografie gaat niet verder in op het voorval. De aandacht van het publiek streelden zijn ego, was het preken een ‘act’?

Bilker schrijft boeiend, maar enige kennis bij de lezer over de Afscheiding van 1832, de Doleantie van 1886 en de gereformeerde cultuur zijn een pré. De sober afgedrukte foto's uit het privé-album van Zelle geven een mooie inkijk in het leven van de dominee. <

Een tussenweg is er niet - Biografie dominee J.H. Zelle (1907-1983)

Bearn Bilker

Noordboek, Gorredijk, 2024

504 p. | € 39,90

isbn 9789464711394

Wiebe Hoekstra (Feanwâlden, 1954) is historicus en publicist. Hij schreef o.a. het boek *De Friese boerderij* en is medeauteur van het boek *Cultureel erfgoed op it Fryske boerehiem*.

Eelko Alta [1723-1798] - Biografie van een verlicht volksvoorlichter
Philippus Breuker
Noordboek, Gorredijk, 2024
344 p. | € 29,90
isbn 9789464711387

Eelko Alta was een publieke intellectueel die met zijn rationaliteit veranderingen in de samenleving wist te bereiken. Zo hield hij een volhardend pleidooi voor het inenten van vee. Het bekendst is hij om zijn betoog over de ondergang van de aarde dat in verband wordt gebracht met Eise Eisinga en zijn bouw van het planetarium.

Jopie Huisman - Schilder van het mededogen
Eelke Lok
Noordboek, Gorredijk, 2024
216 p. | € 32,50
isbn 9789056159610

Jopie Huisman werd beroemd omdat hij het vak van voddendoer combineerde met schilderen. Het [her]gebruiken van oude goederen werd voor hem belangrijk toen hij zijn eigen leven spiegelde in een versleten melkersbroek. Dit boek bevat het verhaal over Jopie en toont alle belangrijke schilderijen uit de collectie van het Jopie Huisman Museum in Workum.

François Halma en zijn boekhandel in Utrecht, Amsterdam en Leeuwarden, 1675-1722
Kuniko Forrer
Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2024
669 p. | dare.uva.nl

Proefschrift met een uitgebreide beschrijving van het leven en werk van drukker en uitgever François Halma (1653-1722), die o.a. werkzaam was in Leeuwarden en Franeker. Het micro-historisch onderzoek naar de Officina Halmiana werpt licht op zijn bijzondere positie binnen de Nederlandse boekhandel ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Kustlijnen - Acht eeuwen kunst en kunstenaars in Friesland
Bert Looper
Noordboek, Gorredijk, 2024
176 p. | € 24,90
isbn 9789464710748

Een tijd- en ruimtereis door de wereld van de Friese kunst. Niet de kunst in musea, maar die in onze omgeving aanwezig is en het verhaal van Friesland vertelt. Over een periode van duizend jaar vertelt Looper hoe achter elk kunstwerk een wereld schuilt. Zijn Friezen Europeanen, Friese Europeanen, Europese Friezen? Dat maakt Friese kunst bijzonder en van landelijk en internationaal belang.

'Als ik Cicero zelf was'
Kees Kuiken
Wijdemeer, Dokkum, 2024
128 p. | € 22,50
isbn 9789083344829

Al in 1375 werd in een klooster in Leeuwarden Latijn onderwezen. In de 19de eeuw werd de Latijnse 'stadschool' een Stedelijk Gymnasium, dat in de 20ste eeuw gezelschap kreeg van een Gereformeerd Gymnasium. De historische essays gaan over beide scholen, hun leerlingen en hun omgang met de klassieke oudheid en de moderne samenleving.

Dorestad onthuld
Luit van der Tuuk
Omniboek, Utrecht, 2024
320 p. | € 39,99
isbn 9789401912334

De handelsplaats Dorestad lag op de splitsing van de Rijn en de Lek. En het lag op de grens van het Frankische en het Friese Rijk en was een van de belangrijkste knooppunten van Noordwest-Europa. Van der Tuuk beschrijft op basis van archeologische vondsten en historische bronnen de geschiedenis van deze bloeiende stad en haar bewoners.

De koloniale illusie
Jan Folkerts
Boom Geschiedenis, Amsterdam, 2024
448 p. | € 37,90
isbn 9789024464937

Herman Warner Muntinghe (1773-1827) was een invloedrijke figuur uit de Nederlandse koloniale geschiedenis. Zijn idee dat de kolonie er niet alleen was voor het moederland, maar ook andersom, vond eerst weerklank, maar was gedoemd te mislukken. Het falen van zijn politiek mondde uit in de Java-oorlog en zijn persoonlijke ondergang.

Jij, laatste rebel! / Do, lêste rebel!
H.H. ter Balkt (oersetting Abe de Vries)
Utgjouwerij DeRyp, Koudum, 2023
128 s. | € 17,50
isbn 9789083269481

H.H. ter Balkt (1938-2015) wie de 'boeredichter' fan Nederlân. Abe de Vries makke in kar út syn poëzij wêrby't er keas foar in seleksje dy't benammen de bân fan de dichter mei it plattelânslibben sichtber makket. Yn de bondel stean 45 fan Ter Balkt syn meast ierdske, hoekige, tsjinakseljende fersen yn it Frysk.

De panden van Museum Joure
Hanneke Staal en Ben de Jong
Stichting Erfgoed, Natuur en Landschap, Joure, 2023
60 p. | € 14,50 (te koop bij Museum Joure)
isbn 9789083364209

Museum Joure bestaat uit tien gebouwen, variërend van pakhuis tot winkel en van fabriek tot woonhuis. Zeven van deze panden zijn rijksmonumenten. Over de bouwstijlen van deze gebouwen, en ook over de bewoners en het gebruik ervan de gebouwen is veel te vertellen. Per pand wordt de geschiedenis beschreven.

Jan Planting, schilder, hoe zijn wereld veranderde/Hoe't syn wrâld feroare
Henk Popma en Roelof Hazelhoff Smelne's Erfskip, Drachten, 2024
130 p. | € 15 (te koop bij Museum Dr8888)
isbn 9789490543129

Jan Planting (1893-1955) legde Drachten vast in talloze tekeningen, aquarellen en schilderijen. In het boek zijn veertig van zijn werken en bijbehorende foto's opgenomen, voorafgegaan door een levensbeschrijving van de schilder. De teksten zijn in het Nederlands en in het Frysk.

Jouw naam, een verhaal. Doopsgezinde Kerk Sneek
Joute de Graaf
Uitgeverij Van Warven, Kampen, 2024
310 p. | € 24,95
isbn 9789493288454

Geschiedenis van de Doopsgezinden in Sneek en daarbuiten. Rond 1550 kwamen de Dopersen voor het eerst in een schuilkerk in Sneek bij elkaar. In drie delen volgt een verhaal over de gemeentevorming, de vier kerkgebouwen en hoe het huidige kerkgebouw een nieuwe bestemming krijgt.

Meslânzer Woardeboek
Siebren Dyk (red.)
Afûk, Leeuwarden, 2024
286 p. | € 29,90
isbn 9789493318250

Op Terschelling zijn drie dialecten: Westers, Aasters en Meslânzers. Dat dialect van Midsland en omstreken is een afleiding van Meslâns, de eilander naam voor het Nederlandse Midsland. Het gebied telt zo'n 1.500 inwoners, waarvan een kwart de taal machtig is. Het woordenboek bevat ook een introductie in klanken, spelling en grammatica.

4 APRIL

WAAROM TRUUS

Muziektheater over de verzetsheld Geertruida (Truus) Wijsmuller-Meijer (1896-1978), die uitgroeide tot een van de heldhaftigste verzetshelden van ons land. Toen de nazi's in 1933 aan de macht kwamen, ontloopte Truus, zelf kinderloos, zich tot onvermoeibaar helper en redder van duizenden Joodse kindvuchtelingen. Ze onderhandelde in 1938 in Wenen met Adolf Eichmann over de 'gedwongen emigratie van de Weense Joden'. Na zenuwlopende besprekingen vertrok ze op 10 december 1938 met 600 Joodse kinderen per trein naar Hoek van Holland. Samen met anderen die voor het vooroorlogse Kindertransport werkten, redde ze uiteindelijk meer dan 10.000 Joodse kinderen. Wijsmuller-Meijers rol, kracht en verzet, bleven lang onbelicht. Margje Wittermans toont de onbaatzuchtigheid en het doorzettingsvermogen van een vrouw die met gevaar voor eigen leven iets onderneemt tegen verschrikkelijk onrecht. En ze stelt de onvermijdelijke vraag: wat zou jij doen?

www.posthustheater.nl

(Foto Jelle Kuiper)

14 APRIL

PIER PANDER TEMPEL

Lezing door Marcel Broersma, schrijver van de biografie over Pier Pander. In 2024 is het honderd jaar geleden dat de tempel in de Prinsentuin werd gebouwd.

www.historischcentrumleeuwarden.nl

18 APRIL

KAMP ERIKA

Lunchlezing door Hester den Boer over het concentratiekamp Erika nabij Ommen, waar haar opa tijdens de Tweede Wereldoorlog opgesloten zat. Ze begon een speurtocht naar haar opa's verleden en naar dit kamp.

www.tresoar.nl

19 APRIL

FAMILIE VAN DER FEEN

Lezing door Jan Sangers (Bolswards Historie) over familie Van der Feen.

www.detiid.nl

28 APRIL

COLLEGE PORSELEINKOORTS

Lezing door Senna van Dam bij de tentoonstelling Porseleinkoorts over de belangrijke rol van *marchands-merciers* in 18de-eeuws Frankrijk en de verfransing van Aziatisch porselein.

www.princessehof.nl

VANAF 28 APRIL

HEEM

Groepstentoonstelling waarin het thema thuis centraal staat. Wat is thuis? Wat maakt dat je je ergens thuis voelt? En wat blijft hiervan over als je weg van huis bent of je huis weg is? In de presentatie is hedendaags werk te zien uit de collectie van het Fries Museum, waaronder een aantal recente aanwinsten. De selectie wordt versterkt door werken uit de Collectie Nederland.

www.friesmuseum.nl

VANAF 28 APRIL

SEMÂ BEKIROVIĆ

Solotentoonstelling met werk van Semâ Bekirović (1977, Amsterdam) dat draait om de verstrengeling van natuur en cultuur. De tentoonstelling wordt aangevuld met enkele werken uit de collectie van het Fries Museum waarop de tijd, dieren en andere krachten hun sporen hebben achtergelaten.

www.friesmuseum.nl

Maart

TOT EN MET 30 MAART

KINKE KOOI

Tentoonstelling met werk van Kinke Kooi, winnaar van de Gerrit Bennerprijs 2023.

www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 31 MAART

JAN PLANTING, SCHILDER

Tentoonstelling met werk van de Drachtster schilder Jan Planting (1893-1955).

www.museumdrachten.nl

April

4 APRIL

KUNST: LUXE OF NOODZAAK?

Anna Maria van Schurman-lezing door Anna Tilroe, projectleider van het project van de 11 Fontein van Leeuwarden-Fryslân Culturele Hoofdstad 2018, over het vaak onderschatte belang van kunst in het algemeen.

www.dorpskerkhuizum.nl

6 APRIL

FRIESE GENEALOGISCHE CONTACTDAG

Evenement op het gebied van familiegeschiedenis met een informatiemarkt. Deze editie staat in het teken van 'Immigranten in Friesland door de eeuwen heen'. Er zijn vier lezingen, met als thema Immigratie uit Duitstalige gebieden.

www.tresoar.nl

7 APRIL

MONUMENTAAL GROEN IN LEEUWARDEN

Lezing door Pytsje Couperus, adviseur stedenbouw Gemeente Leeuwarden, over parken, tuinen, singels en ander bijzonder groen in en rond de binnenstad.

www.historischcentrumleeuwarden.nl

12 APRIL

VRIJDAGAVOND VERHALENVOND

Lezing door Klaas-Arie Beks.

www.detiid.nl

14 APRIL

COLLEGE PORSELEINKOORTS

Lezing door Laura Smeets bij de tentoonstelling Porseleinkoorts over de verspreiding van het porseleinrecept in Europa en de productie van zacht porselein in Frankrijk.

www.princessehof.nl

24 APRIL

ENGLANDSPIEL: SLAG OM DE AFSLUITDIJK

Lezing door Klaas Groeneveld over de Slag om de Afsluitdijk, waarbij de fatale vlucht van de RAF op 6 juli 1944 eindigde in het IJsselmeer bij Breezanddijk (Afsluitdijk). De vier RAF-bemanningsleden en de vier Nederlandse Geheimagenten kwamen om het leven, toen hun toestel HUDSON, met kenteken FK 790, door een Duitse Nachtjager werd neergeschoten. Alle acht inzittenden werden geborgen, en vonden vroeger of later hun laatste rustplaats op het kerkhof te Makkum. De piloot Menzies werd pas in 1997 geborgen, en met militaire eer begraven op 21 oktober 1998, in Makkum. Een oomzegger van Menzies heeft zo'n

20 jaar geleden in de Engelse archieven details kunnen achterhalen over de bemanning, over de vier Nederlandse Geheimagenten en hun opdrachten. Wie waren deze vier jongemannen, hoe ging de moeilijke reis van deze Engelandvaarders, hun opleiding in Engeland, wat hadden ze bij zich tijdens de vlucht van 6 juli 1944 om hun opdrachten bij het Nederlandse verzet later te kunnen uitvoeren?

Mei

TOT EN MET 5 MEI FRYSLÂN VAN BOVEN

Tentoonstelling met historische en moderne luchtfoto's die het veranderende landschap tonen.

www.friesmuseum.nl

16 MEI HEIMWEE NAAR DE VERTE

Lunchlezing door Joke Hermsen over haar nieuwe boek *Onder een andere hemel*, een filosofische memoir over heimwee en het verlangen naar de verte.

www.tresoor.nl

TOT EN MET 19 MEI UIT HET DEPOT. DEEL 2

Tentoonstelling van stukken die normaal in de opslag staan. Museum Heerenveen is bezig te ontzamen en neemt afscheid van een deel van de collectie die nog een keer te zien is. Bezoekers mogen, voor deze ene keer, sommige objecten ook aanraken.

www.museumheerenveen.nl

24 MEI RARE KOSTGANGERS DOOR DE EEUWEN HEEN

Lezing door gemeentearchivaris Jack de Vries.

www.detiid.nl

1 TOT EN MET 26 MEI

MOED – JE MAG WEL BANG ZIJN MAAR NIET LAF

Voorstelling in het kader van Theater Na de Dam over het waargebeurde verhaal van vijf broers Bakker uit Buitenpost die zich ontpoppen van gereformeerde dorpsjongens tot moedige verzetsstrijders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is gebaseerd op het boek *Je mag wel bang zijn, maar niet laf* van Toni Boumans. Eind 19de eeuw besluit Popke Bakker met zijn vrouw Dieuwke en hun kinderen – ze kregen uiteindelijk vijftien kinderen – een garen- en bandwinkel te beginnen in Buitenpost. De zaak P.S. Bakker groeit uit tot een bekend modehuis in het noorden van Nederland. Enkele kleinkinderen van Popke en Dieuwke blijken homoseksueel, een geaardheid die vanuit hun achtergrond geprobeerd wordt te verbergen. Na de inval van de Duitsers komen zij in verzet. Uiteindelijk wacht de familie Bakker een dramatisch lot.

www.pier21.nl

Juni

VANAF 1 JUNI FEANS FJOER. SAMEN VOOR GOUD

Tentoonstelling over de geschiedenis van Heerenveen als sportstad met Thialf, SC Heerenveen en de turnhal. Feans fjoer richt zich op de persoonlijke verhalen van sporters die dankzij de Heerenveense faciliteiten groot zijn geworden. Naast de grote namen is er ook aandacht voor paralympiërs en de talenten van de toekomst.

www.museumheerenveen.nl

VANAF JUNI ELINE JANSSENS

Tentoonstelling met werk van Eline Janssens die wordt geïnspireerd door de invloed van verzamelingen en bewaardebellen als schrijven en kunstkabinetten op het ontstaan van het 17de-eeuwse kunstzinnige genre 'Schranksbilder'. Deze stilleven met verzamelingen worden door het gebruik van diepte, lichtweergave en levendige lijnvoering nét een deur, kast of plank waar je je hand naar kan uitsteken. Janssens laat zich ook inspireren Anna Maria van Schurman.

www.museummartena.nl

TOT EN MET 2 JUNI DE LAATSTE DAGEN VAN DE DORPSGEK

Tentoonstelling over geestelijke gezondheid op het platteland.

www.theaterkerknes.nl

5 TOT EN MET 14 JUNI DE SÛNDE FAN HAITZE HOLWERDA

Locatietheater in de kerk en op verschillende locaties langs het Haitze Holwerdapaed tussen Boksum en Blessum. Start in het dorps huis in Boksum.

www.de-sunde.frl

TOT EN MET 9 JUNI BEYOND HEAVEN AND EARTH

Overzichtstentoonstelling met werk van Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875-1911) uit Litouwen.

www.museumbelvedere.nl

TOT EN MET 30 JUNI REDDERS OP ZEE: 200 JAAR KNRM

Tentoonstelling over de vrijwilligers van de Koninklijke Nederlandse Reddingmaatschappij (KNRM) met portretten in woord en beeld, scheepsmodellen van Friese reddingboten door de jaren heen en foto's van de reddingstations in het Friese kustlandschap. Dichter Abe de Vries werpt een poëtische blik op een scheepsramp die plaatsvond in de tijd dat er in Friesland nog geen reddingmaatschappij actief was.

www.friesscheepvaartmuseum.nl

Juli

TOT EN MET 7 JULI CHRISTOFFEL & KATE BISSCHOP

Tentoonstelling over het leven en werk van de in Leeuwarden geboren schilder Christoffel Bisschop (1828-1904) en zijn Engelse echtgenote Kate-Bisschop-Swift (1834-1928).

www.friesmuseum.nl

27 JULI TOT EN MET 25 AUGUSTUS OPEN STAL

Kunstroute door Oldeberkoop, dit jaar is het thema droomland.

www.openstal.nl

September

TOT EN MET 1 SEPTEMBER PORSELEINKOORTS

Tentoonstelling over de ontstaansgeschiedenis van Europees porselein. Het verhaal wordt verteld door Augustus de Sterke (1670-1733) en Madame de Pompadour (1721-1764).

www.princessehof.nl

4 MEI DANSEN IN HET DUISTER

Voorstelling in het kader van Theater Na de Dam. Het is 1942. In het ziekenhuis in Heerenveen in de speciale barak voor besmettelijke ziekten waakt zuster Maartje Danse over haar patiënten. Maartje mag als verpleegster op deze afdeling werken, omdat geconstateerd is dat ze immuun lijkt voor besmettelijke ziekten. De Duitse militairen, die een eigen lazaret in de bomvrije kelder van het ziekenhuis hebben, wagen zich beslist niet in de ziekenbarak van zuster Maartje. Intussen krijgt Hielke Wierda, de zoon van een bekende garagist,

een oproep voor de Arbeits-einsatz. Hij gaat op zoek naar een schuiladres om de duistere oorlogsjaren door te komen. Waar kan Hielke veilig onderduiken?

www.posthuis theater.nl

COLOFON

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

REDACTIE

Hoofdredactie: Herman Broers.
Eind- en beeldredactie: Marijke de Boer.
Redactie: Kerst Huisman, Doeke Sijens,
Henny Tuinhout-de Leeuw en
Jan van Zijverden.
Redacteur maritiem: Hanno Brand.

REDACTIEADRES

Herman Broers, Grindweg 256
8483 JN Scherpenzeel (Fr).
redactie@htfryslan.nl

PRODUCTIE EN ADVERTENTIES

Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 496,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdpl.nl
mail@vdpl.nl

DRUK

SchuttersMGZ, Hasselt

VORMGEVING

Frank de Wit

LIDMAATSCHAP KONINKLIJK FRIES GENOOTSCHAP / KENINKLIK FRYSK GENOATSKIP

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele huisgenoten.

Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Staniastate 23, 8926 LA Leeuwarden. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten betreffende tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2024 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan

www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan

www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

KFG NIEUWS

KFG-Sieperda-symposium 2024

UNESCO erfgoed in Fryslân: Zegen of Last?

In de afgelopen jaren heeft opvallend veel Fries erfgoed een UNESCO-predicaat gekregen: de Waddenzee, het Woudagemaal, de Oudfriese wetsteksten van de Richt-hofenkolleksje, het Eise Eisinga Planetarium en Leeuwarden City of Literature.

Er is een grote verscheidenheid aan Fries wereld-erfgoed. Dat lijkt een heel positieve waardering, maar zijn er ook bezwaren? Kunnen de predi-caten bijvoorbeeld een last worden? Wegen de voordelen op tegen de verplichtingen? Tijdens dit KFG-Sieperda-symposium staat centraal wat het inhoudt om het UNESCO-logo te mogen voeren.

Programma:

- Opening: Joop Koopmans (voorzitter KFG)
- Algemene inleiding op het onderwerp: Arjen Dijkstra (Tresoar)
- Woudagemaal: Kees Storm
- Richthofenkolleksje: Anne Popkema
- Eise Eisinga Planetarium: Arjen Dijkstra
- Pauze
- De Waddenzee: Heleen van Londen
- Leeuwarden City of Literature: Ernst Bruinsma
- UNESCO: zegen of last: Sieger Vreeling
- Discussie (Na afloop van het symposium is er een borrel)

Waar: Tresoar (Boterhoek 1, Leeuwarden)
Wanneer: vrijdag 17 mei van 13:30-17:00 uur
Opgave: uiterlijk 15 mei 2024 via info@friesgenootschap.nl (tegelijk met betaling)
Kosten: € 5,- voor KFG-leden en studenten en € 7,50 voor andere belangstellenden, over te maken

op bankrekening NL33ABNA0450289001 t.n.v. Koninklijk Fries Genootschap te Leeuwarden

Het KFG Sieperda-symposium wordt georganiseerd door het Koninklijk Fries Genootschap/Keninklik Frysk Genoatskip in samenwerking met Tresoar en de Fryske Akademy.

Scan de QR-code voor het volledige programma

Algemene ledenvergadering

De ALV van het Koninklijk Fries Genootschap is op woensdag 26 juni 2024 (19.30-22.00 uur) in Tresoar te Leeuwarden. Spreker: mr. S. van Haersma Buma. Meer informatie volgt in het mei-nummer van *Fryslân*.

VERWACHT

Fryslân | nummer 3 | mei/juni

Friezen in de admiraliteiten van de Republiek

De Werkgroep Maritieme Geschiedenis van de Fryske Akademy hield in februari in Sneek een symposium over de maritieme loopbanen van Friezen in dienst van de gewestelijke admiraliteiten van

de Republiek. In het komende nummer van *Fryslân* publiceren we in een kleine special enkele van de bijdragen van sprekers op deze dag in artikelvorm. Anna Verhoog gaat in op de vergeten Friese kapitein Adriaan de Roock, Peter Swart schrijft over het opvallend grote aantal Friese matrozen aan boord van het oorlogsschip Huis te Warmelo en Hanno Brand reconstrueert de geschiedenis van Friese koopvaarders in het gekaapte konvooi van Van Bylandt in de aanloop tot de Vierde Engelse Oorlog. De volgende editie van *Fryslân*, nummer 3 van 2024, verschijnt rond 30 mei.

Friesland Post: 50 jaar jong!

Dat vieren we graag met iedereen
die van Fryslân houdt

CULTUUR • HISTORIE • MIENSKIP • CULINAIR • SPORT • WONEN • NATUUR

Lees en vier je ook mee?

Friesland Post is al 50 jaar hét magazine van, voor en door Friezen. Met nieuws dat ús heitelân aangaat en verhalen die ons persoonlijk raken. Lees en vier ook mee dit jubileumjaar met zes nieuwe columnisten, fantastische lezersacties en geniet elke maand weer van al het moois dat Friesland op het gebied van cultuur, natuur, sport, ondernemerschap, historie én toekomst te bieden heeft.

Neem nu een voordelig jubileumabonnement en blijf van alle ontwikkelingen op de hoogte.

Kijk op:
frieslandpost.nl

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It Fryske Gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt
u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

